БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

ШЫН

№ 219 (15193) ◆ 1993 чылдың ноябрь 19, пятница ◆

Солунга ат салган шагы 21.40 ± Садар өртээ 20 рубль.

РОССИЯНЫҢ ОРАЛАКЧЫ ПРЕМЬЕРИ—ТЫВАДА

Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелинин — Чазааның Даргазының оралакчызы Ю. Ф. Яров баштадыр Россия Чазааның ажылчын бөлүү дүүн, ноябрь 18-те Кызылда чедип келген. Кызыл аэропортунга Ю. Ф. Яровту Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак кадайы-биле кады, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей, республиканың өске-даа удуртукчулары уткаан.

Даарта Ю. Ф. Яров, Ш. Д. Ооржак, К. А. Бичелдей, Соңгу чүк айтырыгларының талазы-биле Күрком даргазы В. П. Кумарин олар Ырак Соңгу чүк районнарынга дериештирген Тожу районга, ында Севи, Ырбан, Тоора-Хем суурларга ненжилер аалдарынга баары планнаттынган.

Россияның яамыларының болгаш комитеттериниң удуртукчулары составтыг ажылчын бөлүктүң кежигүннери боттарынга хамаарылгалыг бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлеринге баргаш, ында байдалды сонуургап көөр болгаш Тыва Республиканың экономиказының, социал адырының айтырыглары-биле таныжар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок XXV сессиязы

ХӨЙ НАЦИОНАЛДЫГ ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫН КАМГАЛААР

Аңаа карак чажы турганы-та кандыг чүве ийик, кижи оозун көрген эвес, ынчалза-даа чарлыышкын дою диңмиттиг болуп каапканының чүгле сураан дыңнаан бис. Республиканың улус депутаттары сөөлгү деп турган сессиязын эрттиргеш, чарлып, байырлажып ап, бот-боттарынга чылыг, муңгаранчыг сөстерни сөглежип каапкан. Ынчалза-даа бо хүннүң байдалы даарта чүү болу бээрин баш бурунгаар даап бодаар хире эвес апарган. Бо-ла чылдагаан-биле байырлажып алган депутаттарывыс ам база катап 25-ки сессиязынга чыглыр ужурга таварышкан. Дээди Советтиң Президиуму, ооң даргазы К. А. Бичелдей амдызында, декабрь 12-ге чедир эрге-хүлээлгелери төндүр дүшпээн депутаттарны чыып алгаш, сүмележири чугула деп кончут шын санаан. Херектиң ужуру чүдел дизе, декабрь 12-де россияжыларның бадылаашкынынче кирип турары Россия Федерациязының Конституциязының төлевилели-биле бистиң чоокта чаа, октябрь 21-де хүлээп алганывыс Үндезин Хоойлувус дыка хөй чүүлдеринде чөрүшкек болу берген.

Сүмележип чугаалашпас аргажок байдал тургустунган. Ынчангаш Дээди Советтиң ноябрь 17-де болуп эрткен сессиязынга ийи конституция чөрүшкек болган таварылгада моон соңгаар канчаар хөделириниң, кандыг шиитпир хүлээп алырының дугайында депутаттар болгаш сессияга чалатканнар сайгарып чугаалашканнар.

Сессияга чыглып келгениниң кол чылдагааны — Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелиниң дугайында айтырыгга хамаарыштыр Дээди Советтиң Даргазы **К. А. Бичелдей** илеткел кылган, ону бо солунда парлаан болганда, оон утказынга доктаваалы.

Илеткел төнген соонда К. Бичелдейге айтырыглар салдынган. Депутат **Г. Я. Эпп:** «Илеткелде бодалдар болгаш саналдар силерниң хууда бодалдарыңар бе азы Президиумнуң бе?» **Харыы:** «Мен бодумнуң хууда бодалымны илеткелде чүгле чаңгыс черде киирген мен. Ниитизи-биле бо шупту Президиумнуң коллегиалдыг бодалы-дыр». Депутат **Б. С. Нурзат:** «Партияларның, хөй-ниити каттыжыышкыннарының бодалдарын барымдаалап көөген силер бе?» **Харыы:** «Ийе, барымдаалаттынган. Бодалдарыңарны бо сессияга оон-даа калбартыр чугаалаар аргаларыңар бар». Депутат **В. С. Салчак:** «Тургустунуп келген байдалды Тыва биле Россияның аразында харылзааларның кризизи деп санап болур бе? Федерация кереэзинче ат салып турар үеде бир кол негелде — ол бүрүнгү-биле келир Конституцияның кезээ кылдыр кирер турган чүве болгай. Ону чүге барымдаага албааныл?» **Харыы:** «Байдалды харылзааларның кризизи деп көрүп болбас. Ынчалза-даа байдал кончут нарын. Федерация кереэзинге хамаарышкан негелделерни шуут күүсетпээн деп болур. Аңаа көрдүнген турган республикаларның эрге-хүлээлгелери долузу-биле дуй шыйдынган-дыр». Депутат **Э. С. Донгак:** «Бо байдалдарда «Россия Федерациязы» деп ат түүлдүг боор болур бе?» **Харыы:** «Бо төлевилел мынчаар бадылаттына бээр болза, федерация чок болур-дур». Депутат **Ч. К. Аир-Санаа:** «РФ Конституциязының төлевилелин белеткежири-биле бис төлээлеривисти чорудуп турдувус. Олар Тываның бот-догуннаашкынын камгалап шыдавааны ол чүве бе?» **Харыы:** «Төлевилел белеткелинге бистер дорт киржип турдувус. Республикаларның эрге-ажыктарын камгалап киирер талазы-биле күжениишкиннеривис түңнел чок болганы ол-дур. Июнь-июль айларда республикаларның төлээлерин бичии дыңнап турган, а август-октябрьда орта чугаа чорудар арга шуут чок калды. Бүгү республикаларның төлээлери аштырыышкынга таварышканывыс ол-дур». Депутат **С. М. Достай:** «Бо байдалды өске республикаларда канчаар көрүп турарыл?» **Харыы:** «Республикалар деткивейн турар, ынчалза-даа бодал-сагыжывысты илередир арга чок калган-дыр бис. Черле ынчаш өске республикаларны, Россияга 300-400 чыл чурттап каапкан улусту өттүнүп турган херээвис чүл, бодувус турушттуг болур ужурлуг бис». Күрүне Думазынче кандидат, эртемден **К. Д. Аракчаа:** «Федералдыг эрге-чагыргалардан төлээ чалаар дугайында оралдажыышкын кылбадыңар бе?». **Харыы:** «Ооң чугулазын көрбейн тур мен. Келир-даа болза, бистиң делир суртаалдаар-ла ыйнаан».

Ооң соонда илеткел талазы-биле санал-оналдар солчулгазы болган. Бир дугаарында депутат **Б. Д. Монгуш** сөс алган. «Кажан Россияга тургустунган чүүлдерниң хоруушкуну эгелей бээрге, бис маңаа Тываның бот-догуннаашкынын камгалаар дээш Тываның шагда турган улусчу намын бодап, БТУН-ну тургускан бис. Бистиң намның тургузуп турган айтырыглары шупту чаа Конституциявыста кирген. Бис Тываның бот-догуннаашкынын камгалап турар Президентивис Ш. Д. Ооржакты, Чазаавысты, Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдейни деткиир деп дугурушкан бис. Ам ол бистиң хүлээп алганывыс чаа Конституциявысты Россияның Конституциязы шуут чыпшыр базып кааптар дей берди. Ынчангаш бистиң Конституциявысты күштелдирери-биле декабрь 12-де Тываның чонунга бадыладып алыр деп саналды кончуг чүүлдүгзүндүм. Россия Конституциязының төлевилелинде национал республикаларны шуут тоор көрбейн турар, кайын-даа чыглып келген Американың чурттакчылары дег бисти чаңгыс аай көрүп болбас. Бо төлевилелдиң кол сорулгазы — Россияның дужүметсиг күрүнезин тургузары база национал республикаларны базарының политиказы дээрзи илдең. Ынчангаш декабрь 12-де РФ Конституциязының төлевилелинге хамаарышкан бюллетеньни бадылавайн, кармактап алгаш чана бээр мен».

Депутат **Г. Я. Эпп** бодунуң саналынга: «Россияның Конституциязы мени камгалап турар, а Тываның Конституциязы мени камгалавайн турар» — деп дорту-биле чугаалаан. «Республиканың эрге-ажыын кызагдааның кайызында көрүп кагдыңар? Россия-биле чөрүлдежип алгаш, ялыы-түреңгивисти билинмейн, ол дугайында чугаа чоруткан херээ чок». Депутат Эпп Тыва Республиканы — [illegible] өске ашак тып алгаш, бодунуң ашаандан чоруур дей берген кадайга дөмейлээн. Сөөлүнде бөлүк депутаттар ол деңнелгези дээш Г. Эппти буруузун миннирин негээннер. Депутат Эпп саналын төндүрүп тура, бот-хандырттының чадап чыткаш, суверенитет дээн херээ чүл, ону чугаалаарындан кортпас мен дээн.

ТР-ниң Президентизиниң юридиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи **А. С. Ооржак** санал бергеш, РФ Конституциязының бо төлевилелин чүгле бисте эвес, бүгү Россия Федерациязында шүгүмчүлеп турарын чугаалаан. Даштыкы парлалга чүгле бо төлевилелди эвес, а Президент Б. Ельцинниң хөделиишкиннерин чигзинип көрүп турар. Ол төлевилел белеткеп турган үеде чамдык улустуң, ылангыя Б. Золотухинниң «21 борбак республика херекчок чүве-дир, Россия улуг болгай, Конституциявыс бодувус бадылап алыр бис»— дээн утказыг сөстер октаарынга ынаан элдепсиниң чугаалаан. Июль 12-де белеткеттинген төлевилелге кызып турган («Шахрайга четтирдивис»), республикаларның бот-догуннаашкынын киирткен бис. Ам бо көстүп келгенинде ол-даа чок, хамааты болуру-даа чок, а чүгле Президентиниң кызыгаар чок эргелери кирген-дир. Бүгү-делегей актыларында чоннарның хостуг эргелери, боттары бот-тодараттынары көрдүнген турбуже, Россия ам ону хензиг-даа хаайга какпайн турар. Национал-күрүне тургузугларын буступ дүжер чоруктуң үндезинин кылдыр көрүп турарынга таарышпаан сеткилин саналдакчы илереткен.

Чаа-Хөл район Совединиң даргазы **А. С. Хоюгбан** амгы байдалды 1944 чылда каш кижиниң шиитпири-биле Тываны ССРЭ-ге катканы-биле дөмейлээн. Ам байдал — эрге-чагыргада каш кижи бүдүн федерацияның салым-чолун билип олурар апарган. «Улуг күш үндүрүп турган чедип алган бот-догуннаашкынывысты олар чок кылыр деп барды» — деп, ол демдеглээн. Ынчангаш Россиядан эп-чөп-биле, чымчак, сайзырангай ёзу-биле адырлып алзывысса эки деп ол саналдаан.

Депутат **В. С. Салчак** федерация кереэзин республикаларның кандыг-даа чөпшээрели чокка РФ Конституциязының төлевилелинче киирбээнин шүгүмчүлээн. Ол федерация кереэзинге ат салып турар үеде дорт херечи боор, Кремльдиң Георгий залынга эки дугуржуп алганындан байырланчыг байдал турганын сактып чугаалаан. Ам ынчангы дугуржулгалардан чүү-даа артпаан. Черле ынчаш эрге-чагырга күзээн каш кижиниң боттарының кара туразында меңнип турары чөптүг эвес, ындыг байдал биске 44 чылда турган, ам ол төөгү дедир баштандыр катаптанып турар-дыр. Черле ынчаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң үш конституцияны хажыдып турар доктаалдарын бүгү-делегей организацияларын таварыштыр хынадыры, күш чок кылдыртыры чугула деп ол саналдаан. Депутат В. Салчак Президент Ш. Д. Ооржакка: «Силер эрткен чылын президент албан-дужаалынче кирип тура, Конституцияның магадылалы болуруң даңгыраглаан болгай силер» деп онзагайлааш, шиитпирлиг хөделиирин дилээн. «Маңаа кончуг деңзигүүрлүг, бодамчалыг шиитпирни хүлээп алыр ужурлуг бис» деп саналын ол төндүрген.

«Бистиң кончуг таптыг хүлээп алган эки конституциявысты хөме таварып келгеннер-дир» — деп, үнелелди депутат **В. У. Хомушку** берген.

Депутат **Г. Ч. Ширшин** Россияга эрге-чагырга кымның холунга келирил деп айтырыгны бодувуска тодарадып көөр ужурлуг бис деп онзагайлаан. Бөгүн Президент Б. Ельцинниң — чаңгыс кижиниң кызыгаар чок эргези тургустунган. Парлалгада Ельцинни «Борис хаан» деп адап турар апарган. Кандыг-даа буруулуг турган чүве болза, бодунуң парламентизин боолап турган, тарай сывырган кижиниң хөделиишкиннери холун эрттир туразында болуп турар. РФ Конституциязының төлевилели чоннарның эрге-ажыктарынга удур салдынган. Ынчангаш ол канчап-даа биске таарышпас деп саналдакчы демдеглээн.

«Национарны хүндүлеп көрген чаңгыс-даа чүүл РФ Конституциязында чок» деп депутат **Ч. К. Аир-Санаа** айыткан. Ельцинниң кырындан чүгле күш ужар апарган-дыр деп, деңнелгени ол киирген.

Күрүне Думазынче кандидат, Тывада комплекстиг килдистиң эртем ажылдакчызы **К. Д. Аракчаа** чоннарның кызып-боогдап болбас эргелериниң дугайында онзагайлап чугаалаан. Ол депутат Эптиң кижиниң эрге-ажыктарының болгаш национал-дарның эргелериниң дугайында категорияларны будап турарынга чөпшээрешпээн.

Политехниктиг институттуң Кызылда филиалының ректору **М. А-Х. Ондар** РФ Конституциязының төлевилелин эрге-хоойлулуг болгаш мораль-этиктиг талаларындан анализтээн. Ол келир үелерде бичии Тыва улуг Россиядан оранчок бедик болуп, төлептиг, кижизиг болганын сөөлүнде төөгүже хая көрүнгеш, билип, көрүп каар бис деп чугаалаан.

Тывада казактар ниитилелиниң төлээзи **А. С. Шумов** бот баш миннир арга-даа чок унитарлыг күрүнениң айылдыының дугайында саналынга онзалаан. «Тываның Конституциязынга бис таарзынып турар бис, а унитарлыг күрүнеге удур бис. Национал болгаш нацизм деп билиишкиннерни будап болбас херек» — деп, ол саналын төндүрген.

Ооң соонда ТР-ниң Президентизи **Ш. Д. Ооржак** сөс алган, ооң чугаазы база солунда парлаттынган.

Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелиниң дугайында К. А. Бичелдейниң илеткелиниң талазы-биле санал-онал бээри доозулган соонда, «Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелиниң дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаалының төлевилелин чугаалажырынче сессия кирген. Доктаалдың төлевилелин белеткээр эдилге комиссиязының мурнундан депутат **М. С. Козлов** сөс алган. Депутаттарның болгаш өске-даа чүве чугаалаан эштерниң саналдарынга үндезилеп алгаш, доктаалдың төлевилелинге кандыг эдилгелерни казылдаларын киирген ол чугаалаан. ТР-ниң Дээди Совединиң доктаалын сессия хүлээп алган. Тыва Республиканың Конституциязының болгаш Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелиниң чамдык чүүлдериниң аразында удурланышкак чүүлдерни эдериниң оруктарын тывар сорулга-биле Тыва Республиканың Президентизи болгаш Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы Россия Федерациязының дээди удуртулгазы-биле чугаалажыышкыннарны эгелээрин ол хүлээп алган документиде дагзып турар.

Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелиниң дугайында Тыва Республиканың хамаатыларынга Тыва Республиканың Дээди Совединиң кыйгырыын сессия хүлээп алган.

Тыва Республиканың референдумун бо чылдың декабрь 12-де эрттирер дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаалын сессия хүлээп алган. «1993 чылдың октябрь 21-де хүлээп алган Тыва Республиканың Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) деткиир силер бе?» деп айтырыгны мында киирген. Орта «Ийе» азы «Чок» деп харыыны соңгукчулар бээр ужурлуг.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга соңгулдалар талазы-биле Тыва округ соңгулда комиссиязының даргазы **С. С. Күжүгет** соңгулдаларга белеткел ажылдарының чоруп турарының дугайында дыңнадыгны сессияга кылган. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң болгаш Күрүне Думазының депутаттарынга кандидаттар депшидери база бүрүткээри доозулганын ол дыңнаткан. Федералдыг Хуралдың Федерация Чөвүлелинге депутатка кандидат кылдыр дөрт, Федералдыг Хуралдың Күрүне Думазынга депутатка кандидат кылдыр дөрт кижи бүрүткеткен. (Оларның даңзызын дүүн үнген «Шын» солунда парлаан). Депутаттарга кандидаттарны депшидип, документилерин долдуруп, четчелеп турар үеде кандыг четпестер болгулааның ол доктааган. Ооң уламындан депутатка чамдык кандидаттар бүрүткетпейн барган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарынга кандидаттар кылдыр 91 кижи депшиттирген, оларны бүрүткээн. Дээди Хуралдың депутаттарынга кандидаттарны депшидип турарында четпестерни ол чугаалаан. «Хостуг Тыва» улусчу фронт биле Тываның Херээженнер эвилели боттарының кандидатураларын депшидеринге частырыглар кылганы-биле чогуур үезинде ону кылып шыдаваан. Бо ийи каттыжыышкынга чоокку үеде бир-бир төлээзин Дээди Хуралдың депутадынга кандидат кылдыр депшидер эргени берген.

С. С. Күжүгет соңгулдалар эрттирерин канчаар акшаландырып турарынга доктааган. Тыва Республиканың Дээди Хуралының болгаш тус чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларын эрттиреринге чарыгдаар акша-көпекти ам-даа тускайлап бербээнин айыткан. Ону дүргедедирин дилээн, чүге дээрге соңгулдаларга белеткел ажылдарын чорударынга үе эвээш арткан.

Сессияга янзы-бүрү өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок чээрби бешки сессиязы ооң-биле болуунун ажылын дооскан.

Надежда ЭРГЕП.
Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.).

30 ТОННАНЫ ДУЖААГАН

Бо чылын Барыын-Хемчик кожууннуң девискээринде Хемчик, Барлык хемнериниң уннарында үнген чыжыргананың дүжүдү тергиин эки болган. Сөөлгү каш чылдарда чыжыргана мынчаар чаагай үнүп көрбээн деп, чон чугаалажып турар. Чаагай үнген чыжырганаыны чогуур үезинде камгалап алыр дээш, районнуң мал ажыл-агый чериниң ажылдакчылары баш бурунгаар хемчеглерни алган. Чыжыргана чыып, белеткээр улустар-биле мал ажыл-агый чери тускай керээлерни чарган, машина-техника-биле дузалаан, чөпшээрел чок бо эм үнүштерни чыып, ону үрегдээр сорулгалыг улустарны тудуп, административтиг хемчеглерни оларга онаараан.

Ам районнуң мал ажыл-агый чериниң ажылдакчылары суурларга барып, чурттакчы чоннуң чыып алган чыжырганазын садып ап эгелээн. Баштайгы хүннерниң үнүүшкүнүн Аксы-Барлык суурже организастаан. Бо суурнуң чурттакчылары чыл бүрүде чыжыргана чыып өөренген, оон хөй орулганы ап турарлар. Суурдан чыжыргана чыыры-биле керээ чарган чурттакчылар мал ажыл-агый черинге ниитизи-биле 30 тонна чыжырганаыны дужааганнар. Эң хөй чыжырганаыны Анатолий Хомушку, Чечек-оол Иргит, Тактан Чыртак-оол олар дужааганнар. Бир килограмм чыжырганаыны дугуржулга ёзугаар 500 рубльге мал ажыл-агый чериниң ажылдакчылары хүлээп алган.

Баштайгы хүлээп алган чыжырганазындан 8 тонна чыжырганаыны Кызылда «Бойдус» фирмазынга барып дужааган. Районнуң мал ажыл-агый чериниң ажылдакчылары бо чылын 50 тоннадан эвээш эвес чыжырганаыны чондан садып алыр сорулганы салган. Олар ам районнуң өске-даа суурларынга чыжыргана белеткээн улустуң чыжырганазын хүлээп ап турарлар.

Хоюг-оол МОНГУШ.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫНЫҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок XXV сессиязынга Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейниң илеткели

Хүндүлүг Президент!

Хүндүлүг улус депутаттары!

Хүндүлүг чазак кежигүннери!

Хүндүлүг аалчылар болгаш чалатканнар!

Күрүне амыдыралының чугула айтырыы — Россия Конституциязының төлевилели болгаш аңаа Тыва Республиканың хамаарылгазы болгаш үнелели деп айтырыг Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок сессиязын чыырын негеп келген.

Ынчангаш бөгүн мындыы тодаргай чүүлдерни чугаалажып көргеш, оларга хамаарыштыр чогуур шиитпирлер, үнелелдерни үндүрүп, онзагай хамаарылгавысты тодарадыр-дыр бис.

1. Россия Конституциязының төлевилели болгаш ооң ниити үнелели:
2. Тургустунуп келген байдалда Тыва Республиканың туружу болгаш ооң тодаргай базымнары.

Россия Конституциязы үш чыл ажыг үениң иштинде чугаалажып, белеткеп келгенин билир бис. Россия Конституциязы хүлээп алдынган чаартынган турар дээрзинге кымда-даа чигзиниг чок, аңаа удурланып турар чүүл бисте ниитизи-биле чок. Ындыг турбуже, кандыг Конституцияны биске саналдап турарыл, ында хөй националдыг тыва чоннуң, тыва күрүнениң эрге-ажыктары канчаар көрдүнүп турарыл, ол төлевилел бистиң алыс күзеливис, сорулгавыс болгаш амгы үедеги ажыл, амыдыралывыс-биле дүгжүп турар бе, төлевилел биске ууттунмас улуг эргелерни ажыткан бе азы ужа тура чедип алганывыс эргелеривисти кызыгаарлап, бистиң тускай эргелеривисче холгаарлап турар эвес бе, ында Тыва Республиканың күрүне бот-догуннаашкынының дугайында Угуулгазын Тыва Республиканың долу бот-догуннаар эргезин хүндүлеп, хүлээп көрүп, бадыткап турар бе, бо төлевилел ёзугаар Тыва Республика күрүне боол артар бе азы ат чалаан арам-безерек хоозун субъект болур бе, ындыг байдал-биле бис чөпшээрежир бис бе азы кандыгыл дээн чижектиг хөй-хөй айтырыглар чайгылыш чок тургустунуп кээр, оларга берген харыылардан Россия Конституциязының төлевилелинге бистиң хамаарылга, үнелеливис ужукталып, тургустунуп кээр ужурлуг.

Ниитизи-биле алырга. Россия Конституциязының төлевилели чаартынган утказынарлыг, чаңгыс аай онзагай хевирлиг, тодаргай болгаш кыска сөс-домактыг, бо талалары-биле чедимчелиг документ кылдыр билдинип турар. Ында кандыг-ла-бир «изм»-ниң идеологиязын биске сыгавзан, хамааты кижиниң эргезин кол чүүл болгаш кезээ кылдыр киирген-дир. Россияның деңнелинге эрге-хоойлу, күүсекчи болгаш суд органнарының эрге-хүлээлгелерин тускайлап турарын көрүп тур бис: федералдыг президент, чазак, парламент болгаш суд органнарының канчаар тургустунары, кандыг-кандыг эргелерлиг, хүлээлгелерлиг болуру, оларның аразында кымның кымны чагырып турары, кымның кымга чагыртып турары амгы үеде бистиң херээвис эвес апарган: ол дугайында бистен айтырган шинчилиг боор туза-даа, бистиң бо талазы-биле санал-бодалывыс федералдыг эрге-чагыргага хавыт калчаа далайже зээргени-биле дөмей, ону эскербес-даа апарган, бистиң саналдарывыстың дыргак каразы хире-даа кезээн хүлээп көрбес апарган, ынчангаш ол дээди ыдыктарның канчаар бодуга эптиг кылдыр тургустунуп турарын деткээн-даа, шүгүмчүлээн-даа ажыы чок деп бодап тур мен.

Россия Конституциязының төлевилелиниң эң-не нарын болгаш чугула кезээ — Россия Конституциязының үндезиннери болгаш Россияның федеративтиг тургузуу болур. Төлевилелдиң бо кезектери бүтпейн барган. Россияның күрүне амыдыралының үндезиннери чөрүшкектерлиг амгы тургустунуп келген байдалдан безин дашкаарлай берген. демократчы болгаш федералчы принциптер-биле окта дүүшпес үндезиннер быжыглаттынып турар. федерацияны быжыглаар байтыгай, харын-даа ооң утка-шынары оскундуруп турар. бүдүлээн арга-биле федеративчи принциптерин унитаржы (чаңгыс аай күрүне тургузуглуг, иштинде бактаап турар субъектилерлиг эвес) принцип-биле солааны анализтен билдинип кээр болуп турарын дараазында тодаргай чүүлдер-биле бадыткап болур.

(Төнчүзү 2-ги арында).

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок XXV сессиязынга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың чугаазы

Хүндүлүг улус депутаттары!

Ийи эрге-чагырганың муңгашталыышкынындан Россия Федерациязы октябрьның аар болуушкуннарының түңнелинде уштунуп үнүп турар-дыр. Байдал элээн экижээн, экономиканы, эрге-чагырганы, күрүнени эде чаартырының угланыышкынын дилеп тывары идепкейжээн. Россия Федерациязының Чазааның калбак хуралы чоокта чаа болуп эрткен, аңаа кирип турар республикаларның президентилери, чагырга даргалары, девискээрлер удуртукчулары хуралга киришкен болгаш Россияның экономиказын 1995 чылга чедир быжыг турушттуг кылдыр экижидериниң база сайзырадырының механизмин тодаргайлаан. Россия Федерациязының Конституция төлевилелиниң талазы-биле чөвүлел хуралды ноябрь 3-те эрттирген.

Чугула болуушкуннар сөөлгү бүдүн чартык айның дургузунда бистиң республикага база болгулаан. Бодувустуң чаа Конституциявысты Дээди Советтиң моон мурнунда болган сессиязынга хүлээп алган болгай бис. Округ соңгулда комиссиязы тургустунган болгаш ажылдап турар. Россияның болгаш Тываның чаа парламентилеринге, эрге-чагырганың чер-чер органнарынга олуттар дээш солун демисел эгелээн. Дээди Хуралга беш олут дээш Тываның ниитилел-политиктиг ийи организациязы туржуп турар, арткан 27 мандатка хамаарыштыр девискээр соңгулда округтарындан 80 ажыг кижи депшиттирген. Кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның чагырга даргаларының албан-дужаалдары дээш 66 кижи туржуп турар. Россия парламентизиниң Федерация Чөвүлелинге болгаш Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле 8 кижи бүрүткеттирген. Ынчангаш демократия, политиктиг хөй янзы хевир илдең көстүп турар-дыр.

Кандидатураларның баштайгы даңзызын ёзугаар ап көөрге, социал, национал хамаарылгазындан, шажын-чүдүлгезинден, назы-харындан, эр-херээженниден хамаарылга чокка бүгү кижилерниң Конституцияда көрдүнген деңэргелиниң принциви соңгулда кампаниязының үезинде сагыттынып турар-дыр. Кандидаттарның дүрүм ёзугаар эргелерин, ооң иштинде агитация ажыл-чорудулгазынга массалыг информация чепсектерин ажыглаар эргези оларга магадылаттынган турзун дээш Президент бүгү-ле чүүлдерни кылыр араар.

Ынчангаш Федералдыг Хуралга, Дээди Хуралга, эрге-чагырганың чер-чер органнарынга соңгулдалар дугайында айтырыгга хамаарыштыр маргылдаа кылырының ажыы чок боор. Ынчаарга Россия Федерациязының чаа Конституция төлевилелиниң чамдык чүүлдеринге, а ол ышкаш төлевилел талазы-биле референдум дугайында айтырыгга хамаарыштыр бодувустуң туружувусту бо сессияга тодаргайлаарывыс чугула болуп турар.

Хүндүлүг улус депутаттары! Бистиң республиканың чаа Конституциязын белеткээринге, ону хүлээп алырынга боттарының идепкейлиг киришкен болгай силер, үш чыл дургузунда белеткеп, чедир ажылдап кылып келгениниң сөөлүнде. Конституциявыс демократтыг үндезин ёзугаар хүлээп алдынганын база эки билир силер. Кайызы, чүзү «таарыжыр», «чүзү, кайызы «таарышпас» дээрзин коллективтиг сарыыл-биле ылаптыг тодаргайлаарын оралдашкан бис. Документ тергиин эки деп бадыткавас мен, ынчалзажок ниитилелде болгаш күрүнеде тургустунган боттуг амыдыралды ол илергейлеп, оон келир үеде хөгжүлдезин барымдаалап көргени — тодаргай факт-тыр. Чогум-на ынчангаш XXIV сессияга чугаамга бистиң Конституциявыс дээштиг болур деп чугаалаан мен. Ынчалзажок национал республикаларның бот-догуннаашкынныг бүрүн эргелерни боттандырарының быжыг магадылалдарын берип шыдавас Конституция Россияга хүлээп алдынар болза, бистиң Үндезин Хоойлувус дээштиг болуп шыдавас дээрзин сагындырган болгай мен. Федералдыг эрге-чагырга бир эвес республикаларның санал-оналдарын барымдаалап көрбес боор болза, Федерализмниң принцивинден ойталаашкын чайлаш чок болу бээр ийик.

Россия Конституциязының төлевилели парлаттынган. Кандыг Россияга чурттаарын биске саналдап турарынга хамаарыштыр түңнелди ам кылып болур бис. Ниитизи-биле алырга, ол төлевилелде болгаш Тыва Республиканың Конституциязында дөмей, таарымчалыг хөй чүүлдер бар.

Бирээде, ол дээрге, үр үениң нарын ажылы болган. Бистинде ышкаш, ол төлевилелди тургузуп чогаадырынга база үш чыл негеттинген.

Ийиде, кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң онзагайлаашкынын Үндезин Хоойлунуң төлевилели магадылап турар.

Үште, — ол дээрге Россияның чаа Конституциязының төлевилели-дир.

Дөртте — ол дээрге сайзырангай, рыноктуг күрүнениң конституциязы-дыр. Ында тус чер бот-башкарылгазының дугайын эки ажылдап кылган.

(Төнчүзү 2-ги арында).

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫНЫҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИНИҢ ДУГАЙЫНДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Төлевилелдиң эге кезээнде «чоннарның деңге эргезиниң болгаш бот-догуннаар эргезиниң бүгү-нийти хүлээп көрдүнген принциптеринге үндезилеввишаан...» деп айыткан болзажок, национал республикаларның бүрүн бот-догуннаар эргезин Россияның бүгү девискээринге хамаарыштыр ниити чаңгыс бот-догуннаашкын (суверенитет)-биле кызыгаарлаан (көр. ч. 4, к. 1 болгаш 3). Ынчап кээрге, чоннар чүгле Россия иштинге бот-догуннаар эргелиг. Россиядан үнүп бот-догуннаар эрге оларда чок болуп турары ол-дур. Ол дугайында ам парлаттынып турар Россия Президентизиниң талалакчыларының болгаш улуг күрүнежи үзелдиглериниң тайылбырлары база чаңгыс аай: кымга-даа Россиядан үнер эргени Конституция төлевилели бербес болгаш бербейн турар. Мындыг үзелди республикаларның хөй кезии буруу шаап турар, ынчалза-даа оларның үнүн хөй миллион үн-биле дуглап каары чайгылыш чок апарган.

Бот-догуннаашкын талазы-биле Тыва Республика бүрүн эргелиг болурун бистиң Конституциявыстың бирги чүүлүнде дорт айыткан — бистиң бо туруштан чайлаар аргавыс-даа, эргевис-даа чок. Бистер доп-дораан, кандыг-даа үндезин чокка Россиядан үнер дээш чүткүвейн турар бис. Ынчалза-даа Тыва Республиканың бүрүн бот-догуннаар эргезин, ооң күрүне бот-догуннаашкынының дугайында Угуулгазын хүндүлевейн, хүлээп көрбейн турары дээрге-ле, Россия бодунуң талазындан Тыва Республиканы Россиядан үндүр хөөглеп турары ол-дур. бисти Россия иштинге турар арга чок кылдыр албадап турары ол-дур, азы болза күш дөгээшкиниң арга-биле Тыва Республиканы бот-догуннаар, күрүне болур эргелериниң ойталаарынче чыгап турары илдең-дир — чүге дизе, референдумга бистиң үнүвүстү бүгү Россияның үнү-биле дуглап каары база-ла күш дөгээшкини-дир. Республика, край, областарның деңге эргелиг болурунга бис удурланмайн турар бис. харын-даа ону бүгү талазы-биле деткиир бис. Ынчалза-даа ол деңнежилгени край, областарның эргелериниң республикалар эргелериниң деңнелинче көдүрер арга-биле деңнээр ужурлуг. А бо төлевилел ёзугаар дедир арга ажыглаттынып турар— республикаларның ам тургустунган эргелерин туюлунга чедир кызырып, амгы турар край, областарның кызыы болгаш чегей эргелериниң деңнелинге чедир кудулу кызыгаарлаар арга-биле республика, край, областарның эргелерин деңнештирип турар. Ол дээрге-ле край, областарны мегелээр арга-биле оожургадып, бодунун талазынче киирип ап турары ол, а республикаларны чоорту кызагдавышаан, край, областар-биле кадып тургаш, «губернияжыдарының» оруун дуюкаа белеткеп каан ол-дур деп көөр ужурлуг бис.

Ооң үндезини — төлевилелдиң кайы-даа кезээнде республика бодунун чер-девискээри, байлактарын, агаар делгемин бодунуң өнчүзүнге тудуп турар деп дорт айыткан чүүл чок болуп турарында — бо бүгү чүүлдер край, областарның чер-девискээри ышкаш ниити Россияның өнчү-хөреңгизи кылдыр доктааттынып турар-дыр. Чер-девискээрин боду эдилевейн турар күрүне деп чүве кайда-даа чок — ынчангаш төлевилелде республика (күрүне) дээн бижиглел хоозун чүл-чүруушкун-дур (көр. 5, к. 2). Кандыг-даа тодарадылга чокка «Россия Федерациязының Конституциязы болгаш федералдыг хоойлулар Россия Федерациязының бүгү девискээринге дээди күштүг» деп чарлааны бистиң бүгү эргелеривисти бүрүнү-биле чок кылганы ол-дур, өскээр чугаалаарга, Тыва Республиканың Конституциязы (Үндезин Хоойлузу) кандыг-даа күш чок кылдыр чарлаттынып турары ол-дур, ону ат чалаан Конституция болдурар дээш кылган оюн хемчег-дир.

Бо төлевилелде республикалар хамаатызы бар болур деп эргени шуут киирбээн, чүгле Россия хамаатызы деп эрге бар. Ынчап кээрге, Тыва Республика Тываның хамаатызы деп эргени тургузаар эргези чок кылдыр көөдүнген, а хамаатызы чок күрүнени көрген силер бе, билир силер бе? Бо база-ла республиканың күрүне болур эргезин болгаш аргазын кызагдааның демдээ-дир. Россия хамаатызы бүгү Россияның девискээринге чаңгыс аай бүрүн эргелиг (көр. ч. 6, к. 2) деп доктааткаңы дээрге-ле, Тываның девискээринге кайын-даа келген кижилер Тываның иштинде бүгү байлактарын, оран-савазын чаңгыс аай эрге-биле эдилээр, шиңгээдир, садар болгаш садып алыр дээни ол-дур. А ооң-биле чергелештир Москва чурттуг эвестерниң Москваже безин кирери кызыгаарлаттынып турарын онзалап демдеглээр херек — амдыызында Москваже кирер эргени бисте база «шаннап» турар. а соң-даарта ол эргени казып кааптар дээрзинге чигзиниг чок деп бодаар мен.

Россияның федеративтиг тургузуун доктаадыр кезекте Тыва Республиканы Россияның иштинде бактаап турар кезээ деп чарлаанындан өске ооң эргелериниң дугайында чүгле 73 дугаар чүүлде «субъектилер бодунуң девискээринге күрүне эрге-чагыргазын бүрүнү-биле эдилеп турар» дээнден өске чүү-даа чок. чүгле янзы-бүрү кызыгаарлаашкыннаар кирген Россияның онзагай болгаш кызыгаар чок бүрүн эргелерин бирден бирээ чокка салаа базып, санап бижээн. Бистиң күрүне эргелеривис Федерация Керээзиниң 3-кү чүүлүнде бүрүнү-биле тодараттынып быжыглаттынган турган. Ол бүгү эргелер Россия Конституциязынче шуут кирбейн барган. а Федерация Керээзиниң Россия Конституциязынга кирбээн кезээ күш чок, чүгле төлевилелде бар чүүлдер артар дээрзин төлевилелдиң ийиги бөлүүнүң бирги чүүлүнде дорт айыткан: Федерация Керээзи-биле Россия Конституциязының аразында дүүшпейн турар кезектерни хамаарыштыр чүгле Россия Конституциязы күштүг болур. Ынчап кээрге, бисте чүгле «күрүне эрге-чагыргазын бүрүнү-биле эдилеп турар» дээни чүнү-биле-даа бадыткаттынып, быжыглаттынмаан, соң-дарый канчаар-даа кызыгаарлап, казып болур, чүну-даа айытпайн, чүну-даа бисте бербейн турар хоозун эргеден өске чүү-даа чок-тур.

Төлевилелдиң 71-ги чүүлүнде көрдүнгенин ёзугаар даштыкы харылзаалар талазы-биле чүгле федералдыг органнар ажылдаар эргелиг, бистен ындыг эрге казыттынганын каксы айтып каары чугула. 66 дугаар чүүлдүн 5-ки кезээнде «Россия Федерациязының субъектизиниң эрге-байдалы (статузу) Россия Федерациязы-биле субъектиниң аразында чөпшээрежилгезин ёзугаар федералдыг хоойлуга дүүштүр өскерлип болур» дээн. Ол дээрге күрүне деңнелиниң эргези эвес, а кандыг-бир албадал-биле азы сталинчи үелерде ажыглаттынып турган эки тура, чөпшүл аргазы-биле биске губерния болур ийикпе, кандыг-бир губернияның кезии боор эргени «шаннап» турары ол-дур — чүге дизе, Россиядан үнүп, аңгы күрүне болур эрге республикада чок, эрге-байдалдың бедииринин дугайында чугаа чок, чүгле кудулаар. чүгле күрүне чок болурунуң оруу ажык туруп турар. Ооң-биле чергелештир төлевилелдиң 71-ги чүүлүн ёзугаар «федеративтиг тургузуг болгаш Россия Федерациязының девискээрлериниң» айтырыын шиитпирлээри чүгле Россияга берлинген, ынчангаш 66 болгаш 71 дугаар чүүлдер удур-ледир, чүүлдешпес утказыг: субъектиниң эрге-байдалының өскерлири дээрге-ле федеративтиг тургузуг айтырыы болур, а 66 дугаар чүүлде ону субъект-биле федерацияның чөпшээрежилгези-биле өскертип болур дээн, 71 дугаар чүүл ёзугаар ол айтырыгны чүгле федералдыг эрге-чагыргага шиитпирлээр, өскертип болур дээн. Ынчап кээрге, кандыг-даа чөпшээрежилге херек чок, чүгле федералдыг эрге-чагырга субъектиниң эрге-байдалын бодунуң күзээни-биле кара туразында өскертип болуру көөдүнген-дир.

Россияның күрүне тургузунга хамаарыштыр бо төлевилелге мындыг үнелелди берип болур:

— ниитизи-биле федеративтиг принциптер сөс кырында кирген, херек кырында унитаристиг улуг күрүнежи үзелдер-биле солуттунган;

— Россияның күрүне байдалын быжыглаар эвес, а ону божадыр, харын-даа буурадып болур чүүлдер ында киирттинген-дир;

— Тыва Республиканың бот-догуннаар бүрүн эргезин, ооң күрүне бот-догуннаашкынының дугайында Угуулгазын хүндүлеп, хүлээп көрбейн турар: тыва чоннуң бот-догуннаар эргезин казып турар;

— Тыва Республиканың бөгүнгү бар турар күрүне эргелерин кедергей кызыгаарлап, ону губернияжыдарының арга-оруун тургузуп турар;

— Тыва Республиканың чаа хүлээп алганы Үндезин Хоойлузунуң кол өзээн күш чок болдурарының, ону албадал-биле өскертириниң, бүгү Россияга бадыладып алганы Конституциязының күжүн дөгээриниң бүгү шиитпирлерин болгаш аргаларын оттут арга-биле быжыглап турар;

— чоннуң холу-биле күрүнениң федеративтиг тургузуун өскертип, күрүне эргилдезин бүгү Россияның киржилгези-биле кылырының оралдажыышкынын көстүп турар.

Черле ынчаш, эрге-чагырганың бир адырын бүрүнү-биле тарадыр сывырыпкаш, суд, прокуратураны холга киирип алгаш, массалыг информацияны чаңгыс аайжыды бодунуң эргезинге дүүштүргеш, чүгле Россияның Президентизиниң талалакчыларының санал-оналын хүлээп көөр хөй-ниитижи органнарның сөзүнге даянып алгаш, бүгү Россияны төөредир арга-биле Россияның чаа Конституциязын хүлээп ап турары бо Конституцияның хоойлута, эргеге үндезилеттинип тургустунганынга улуг чигзиниг тургузуп турар дээрзи чугаажок. Бүгү-нийти бадылаашкын-биле Конституцияны чүгле бадыткап, күштүг кылып болур, а хүлээп алыры — канчаарга-даа юристерниң ол талазы-биле эргелиг төлээлелге, эрге-хоойлу органнарының херээ болур ужурлуг. Конституцияны референдум-биле хүлээп алыры амгы Россия Федерациязында көрдүнмээн. мындыг эдилге ында чок. Бар турган Конституцияны хүндүлевейн, карак-кулак чок саза базып тургаш, ооң дээре «демократчы Конституция» хүлээп алыры кандыг-даа ёзу-чурумга таарышпас, чүгле арыг диктатура чурумунга хамааржып болур хөделиишкин кылдыр билдинип турар.

Шак мындыг улуг чигзиниишкиннер бар-даа болза, бис Россия референдумун Тывага эрттирерин хорувас ужурлуг бис—өскелериң хоойлудан дашкаар опчок хөделиишкиннинге чоннуң бадылаар-бадылавас эргезин кызыгаарлаар арга-биле харылап черле болбас: «хоойлу билбес дүжүмет хол чедер» деп тыва улустуң ханы утказыг үлегер домаа бар болгай, ону бис бо нарын байдалда уттуп болбас ужурлуг бис. Россияның шериг доктриназында иштики айтырыглар шиитпирлээринге армияны ажыглап болур дээни база анаа эвес херек.

Бот-догуннаашкын (суверенитет) эргези —биске кол сөс эвес-тир. Ажыы-биле чугаалаарга, Россияның келир үези, перспективазы тодаргай болгаш идегелдиг турган болза, бот-догуннаашкын дээш бөгүнгү демисел утка чок болур ийик; а кажан Россияның бүдүн-бүрүн турарынга бүзүрелди Россия боду хүн келген тудум, янзы-бүрү үүле, үүлгедиглери-биле когурумналдырып турда, Россияның бодунуң салым-чолун ооң чоннары эвес, а эрге сүрген эмге-тик чок сүлчээ-бөлүктер холга алкан турар байдалда, биске Тываның бот-догуннаар эргезин —элеп читпес эртине, элгедел-түределдеп аңгыжыраарының база буступ-буураннар-биле кады хуулуп, эстип безбезинистиң магадылалы-дыр. Бот-догуннаар эрге — чүгле бистерниң, бөгүнгү тыва чоннуң эвес, а бистиң келир салгалдарывыстың эргези-дир. Ону бис бөгүн тургузуп, камгалап шыдавас болзувусса, оларның мурнунга өршээлделдерелге онаажып, чингеттинмес кемниг херекти бүдүргениивис ол болур. Бо болза бот-догуннаар эрге дугайында мээң хуула бодалым-дыр, ындыг-даа болза тыва чоннуң иштинде барык кижи бүрүзү ынчаар билип чорур дээрзинге идегелим улуг: бот-догуннаашкынның идеязынга бурганга чүдүүрүндей дудак чок ханы идегелдиг болгаш бүзүрелдиг бис.

Бо төлевилелдиң сайгарылгазын төндүрүп тура, мындыг чүүлдү демдеглээр херек. Бистиң чаа Үндезин Хоойлувус биле Россия Конституциязының төлевилелин ниитизи-биле деңнээр чүве болза, демократчы утка-шынары-биле бистиң Үндезин Хоойлувус ырак та дээре болгаш бедик деңнелдиг деп үнелээр ийик мен. Бистиң Үндезин Хоойлувус кижиниң, Тываның хамаатызының хостуг эргелерин бадыткап магадылавышаан, Тываның күрүне байдалын, тургузуун карак огу дег кылдыр камгалаарынче, каң демир дег кылдыр быжыглаарынче угланган. А Россия Конституциязы улуг чоннуң эргелерин, хосталгаларын, биче чоннарның хосталга эргелерин кызыгаарлаарынче угландырып, Россияның күрүне тургузуун быжыглаар байтыгай, харын ону буурадырының оруунче чыгап турар-дыр деп үнелээр ийик мен.

Россия Конституциязының бо төлевилели ниитизи-биле Тыва Республиканың, тыва чоннуң эрге-ажыктарынга дүүшпейн турарын база катап онзалап демдеглээш, даразында тодаргай базымнарны кылырын Тыва Республиканың Дээди Соведиинге саналдаарын чөпшээреп көрүңер.

Россия бо байдалда шупту республикаларның бүрүн бот-догуннап, Россиядан үнер эргелиг болурунга дадагазап турар болза, Тываның онзагай төөгүзүнге даянып алгаш, чүгле бистиң — Тыва Республиканың бүрүн бот-догуннаар эргезин хүлээп көөр ужурлуг —ынчангаш бо дугайында аңгы чугаалажыышкыннарның оруун бөгүнден эгелеп ажыдарын Россияга саналдаары база үндезиниг-дир. Россиядан бөгүн дораан үнеринче угланыышкынныг эвес, а Россияга Тываның бөгүн тускай Керээ ёзугаар бактаап кирип турарын бадыткаар дугайында чугааны эгелеп болур-дур.

Бо базымнар чоокку үе иштинде болдунмас деп чүвени угаап билгеш, олче угланган мындыг чүүлдерни кылып болур:

— Россия референдумунга Тыва киржир;

— референдумга: а) бир болза бо төлевилелди хүлээп, деткип шыдавас байдалывыска даянып алгаш, Россия Конституциязын бадылаарынче кирип турар бюллетеньни албазының аргазы-биле бо биске таарышпас Конституция төлевилелиниң Тывага деткимче албазын чедип ап болур — олче чонну кыйгырар, калбак тайылбырны чорудар; б) азы болза бүгү чонну бо төлевилелге удур бадылаарынче кыйгырып, калбак тайылбырны чорудар;

— референдумнуң түңнели кандыг болурун көрүп көрээлиңер: а) деткип, «ийе» деп бадылаан таварылгада бот-догуннаашкын, Тыва күрүне дугайында чугааны моон-биле доозар, Тываның Үндезин Хоойлузун Россия Конституциязынга чүүлдештир эдер апаар;

б) удур бадылап, «чок» деп харыылап болур ийикпе, азы ол бюллетеньни соңгукчулар албайн барганындан Тываның девискээринге Россия референдуму түңнел чок апаар болза, Тыва Республика боду Россия Конституциязында кирбейн турарын бадыткаан деп санааш, мындыг базымнарны кылып болур:

— Россия Конституциязының 65-ки чүүлүнүң бирги кезээнден Тыва Республиканың адын уштур дугайында айтырыгны тургузар;

— 1994 чылдың дургузунда Тыва Республиканың референдумун эрттиргеш, бүгү чонга чаңгыс айтырыгны салыр: «Россия Федерациязының составынга Тыва Республиканың кирерин бадыткаар Силер бе?» Түңнели бадыткалдыг болур болза, Тыва Республиканың Россия Федерациязының составынга эки тура-биле бактаап кирип, каттышканының дугайында Керээге ат салыр; түңнели бадыткал чок болур болза, Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунун 1-ги чүүлү бүрүнү-биле күүсеттинип эгелээр ужурлуг.

Шак мындыг тодаргай базымнарга чыгадып келгениивисти сайгарып көрбүшаан, ооң-биле чергелештир чаа Үндезин Хоойлувусту Россия Конституциязының ыйлыдышкынындан, күш дөгээшкининден камгалаар төлээде, бо 1993 чылдың декабрь 12-де Тыва Республиканың референдумун аңгы чорудкаш, чонга мындыг айтырыгны салырын саналдап тур бис: «Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузун бадыткаар Силер бе?» («Утверждаете ли Конституцию Республики Тыва?»)

Тываның бүгү соңгукчуларының 50 ажыг хуузунуң бадыткалын чедип алыр болзувусса, бүгү Россияга бадылаткан-даа Конституция бистиң Үндезин Хоойлувусту безин шыдавас апаар, ындыг арга-биле Үндезин Хоойлувустуң магадылалын тургузуп, даштыкы холгаарлаашкын, кызагдаашкындан аңгыжырап ап болур-дур бис.

Хүндүлүг эштер! Амгы үениң үлегер чугаазында ышкаш «А» дээн кижи «Б» деп база чугаалаар апаар. Биргээ, бодувустуң Үндезин Хоойлувусту хүлээп ап, ында бот-догуннаар эргени кииргеп болганывыста, Россия Конституциязының ол бүгүну чок кылып турар бо төлевилелин бис чүгле Үндезин Хоойлувустуң хоойлужудулгаларынга дүүштүр көрүп үнелээр ужурлуг бис. Бистиң хүлээп алганывыс Үндезин Хоойлувустуң кол өзектеринге бо келген төлевилел дүүшпейн турар болганда, бистиң Үндезин Хоойлувусту эде көрүп, ревизиялаар дугайында бодал безин турбас ужурлуг, а бистиң үзел-бодалывыс, үндезин эргелеривис-биле түүлешпес төлевилел-биле чөпшээрешпейн турарывысты илередирин Тываның Үндезин Хоойлузу бистерден негеп турар-дыр.

Дыңнааныңар дээш четтирдим.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ ЧУГААЗЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ынчалза-даа бистер чаа төлевилелдиң тодаргай төлептиг чүүлдерин хүлээп көрбүшаан, конституциялыг тургузугнуң эң чугула айтырыгларының талазы-биле улуг чөрүлдээлерниң барын эскербейн баар эргевис чок.

Бистер Б. Н. Ельцинниң амгы нарын байдалдарның үезинде ээлээн туружун болгаш ооң хөделиишкиннериниң утка-шынарын-даа кижизиг ёзу-биле билип турар бис. Девискээрлерниң бот-догуннаашкынныг болурарын үргүлчүлеп турары, хоойлуларның, Россияның Президентизиниң Чарлыктарының күштүг чоруун кижи-ле болганының база черле болганынга күш чок болдуруп турары сандарангай, эрге-чагырга чок чорукту, Федерацияның буступ дүжериниң айыылын болдуруп турар. Ооң орнунга ооң өске кандыг-даа кижи болза Россияның чаңгыс ээн болгаш бүдүн-бүрүн турар чоруун камгалаары-биле болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылыр ийик.

Ооң ужурунда Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа кажан-даа Россияның Президентизиниң талазында туржуп келген. Бо чылдың мартта болгаш сентябрьда ооң билдингир чарлыктарының үнгениниң соонда хүлээп алдынган бистиң медеглелдеривисти утпаан боор силер. Бистиң республиканың улус-чону апрель референдумунга ооң реформаларының угланыышкынынга идегеп турарын илереткен болгай. Ынчангаш Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алганының фактызын, Россияның чаа парламентизиниң, эрге-чагырганың тус чер органнарының соңгулдаларынга идеккейлиг белеткелди Б. Н. Ельцинниң чуртка политиктиг реформаларны дүргедедиринче угланган күжениишкиннерин Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Дээди Совединиң деткимчези кылдыр үнелеп көрүп болур. Ынчангаш экономиканың, чоннуң социал камгалалының айтырыглары улам дочул-биле шиитпирлээр үе келген.

Ол угланыышкынны бистер бөгүн-даа база деткип турар бис. Ооң-биле кады Россияның федеративтиг тургузуунуң болгаш девискээр талазы-биле политиканың принциптиг айтырыглары шиитпирлеттинмээнин, кееркээ ниицыг өскерлиишкиннерни эскербейн барып база болбас бис. Ындыг өскерлиишкиннер Федерация керээзиниң кол өзээ болган «...бот-догуннаашкынны чежеин-ле сывырып шыдаар силер, ынчаны алыңар» деп чогуур үезинде болгаш принциптиг тезисти херек кырында чок болдуруп турар-дыр. Ооң-биле Россияның төөгүзүнде бир-ле дугаарында ону сайзырангай аргалар-биле тургузар, күштүг девискээр политиказын ажылдап кылыр арганы берип турар керээ ону боттандырып чорударының механизминиң дугайында хоойлуга четпейн чыткаш, архивче үндүр бижиттине берип болур-дур.

Ооң авторлары Федерация керээзин төлевилелден уштуп каапкаш, ооң кол-кол идеяларының болгаш принциптериниң чаа төлевилелге бир дөмей дүүшкек кылдыр көргүстүнгенин турарының дугайында сагыш безин салбааннар. Ооң түңнелинде федерацияның субъектилери-биле төптүң аразында субъектилерниң эргелерин тодараткан харылзааларын таарыштыр көрүп турар хөй саныг чүүлдери бадыткаттынган азы кызыртынган боор турар. Ооң-биле кады ол кызырыышкыннары колдуунда федералдыг эрге-чагырганың эрге-ажыктарынга таарыштыр кылган боор турар.

Ооң боттуг чижээ — 66-гы чүүлдүн 5-ки пунктузу боор турар. Ында федерацияның субъектилериниң эрге байдалдарының өскерлиишкиннери ийи таланың чөпшээрешкенин ёзугаар болганын бадыткап турар. Ынчалза-даа: «талаларның чөпшээрешкенин ёзугаар» дээн домак чүү дээни ол деп айтырыгны салып көрүнерем. Ол талазы-биле дыка хөй чигзиниишкиннер туруп келир-дир. Төп чер шак ындыг чөпшээрежиишкиннерни үргүлчүле дыка хостуу-биле чугаалап, көргүзүп турарының дугайын төп-биле ээлеелдии болгаш амгы-даа төп-биле харылзааларының дуржулгазы көргүзүп турар болгай. Ооң херечизи — ноябрь 3-те болган чөвүлел хурал-дыр. Аңаа республикаларның төлээлекчилеринге Конституция төлевилелиниң талазы-биле боттарының бодалын илередир арганы шуут бербээн. Ооң-биле кады чөвүлел хуралдың түңнел документизинде ооң киржикчилери хоойлу төлевилелин чүүлдүг деп санаан, ону федерацияның субъектилери-биле дугуржуп каан дээрзиниң дугайын чугаалап турар.

Шак ындыг чөрүлдешкек чорукту болдурбазы-биле 66-гы чүүлдүң 5-ки пунктузунга мындыг ээлээн каш сөстерни немей кирер ужурлуг турган: **«республика, край болгаш область референдумунуң түңнелдеринге үндезилээш, федерация субъектилериниң эрге-чагыргаларының дээди органнарының чөпшээрежиишкини-биле, федерация субъектилериниң эрге байдалын өскертип болур».**

Күрүнениң федеративтиг тургузуунуң үндезиннеринге, субъектилерниң эргелеринге хамаарыштыр шак ындыг таарымча чок, бот-боттарынга чүүлдешпес, чедир тодараттынмаан чүүлдер төлевилелдиң бүгү сөзүглелинде таваржып турар. Чижээ, Россияда эрге-чагырганың үндезин дөзү болза чон болур деп чүвени хүлээп көрүп турар. Ынчалзажок Президентиниң, парламентиниң база суд органнарының ажыл-чорудулгазынга чоннуң контролюнуң кандыг-даа чергелиг дээштиг механизми салдынмаан. Эрге-чагыргаларының тодаргай аңгылаашкынының механизми база чок. Херек кырында алыр болза, эрге-чагырганың бүгү адырлары күүсекчи эрге-чагыргадан хамаарылгалыг байдалда кылдыр тургустунган.

Ындыг чүүлдерни шилчилге үе-чадазының тускай онзагай чүүлдери-биле, күүсекчи эрге-чагыргага хостуг хөделириниң негелдези-биле тайылбырлап болур-ла ийнзан. Ынчалзажок конституцияларны тодаргай кижиге таарымчалыг кылдыр биживес-ле болгай. Ийе, бөгүнде күрүнениң бажында политик, демократтыг үг-шиглиг кижи — Б. Н. Ельцин олуруп турар-дыр. Ынчалзажок даарта хууда кызыгаар чок эрге-чагыргага сундулуг кижи президент апарып болур. Ынчан Конституцияны эдери болдунмас-ла болгай. А ооң сөөлгү төлевилели деңнештирериниң болгаш таарыштыр шамдалын тударының механизмин бербейн турар.

Төлевилелде федерацияның болгаш субъектилерниң шуут чүгле боттарының харыылап чорудар айтырыгларының талазы-биле тодаргай аңгылаашкынның чок боор турары Федерацияның салым-чолунга улуг айыылды тургузуп турар деп көрүп болур. Төлевилелдиң авторлары ССРЭ-ниң ам-даа уттундурбаан буступ дүшкениниң чижээн херекке албайн барган ышкаш. 1922 чылдың керээзи ССРЭ-ниң улустарының болгаш нацияларының үнеринге безин чедир бот-догуннаар эргезин чарлап турганындан күш чок болган эвес-ле болгай. Эвилелдиң буступ дүшкени ооң чүгле ол эргени эвес, а харын өске-даа хөй-хөй эргелерни магадылаванының чылдагааны боор турар. Ол черде чурттап турар кижилерниң черге, ооң иштики байлактарынга, бойдус чүүлдеринге чайгаар эргезин магадылаваан. Девискээрлерниң, ында чурттап турар улустарның херегледеринге база онзагай байдалдарынга хамаарыштыр экономиканы, социал адырны тургузар, культураны хөгжүдер эргени магадылаваан. Ону кедип алырынга ол керээни боттандырарының механизминиң дугайында Хоойлу чок турган болгаш ооң бар болурун күзевээн-даа. Ындыг чорук бөгүнде чүге чедиргениин шуптувус билир бис. Үрегдеттинген тундра. Хей черге андарттынган оларлар. РФ-тиң улус-чоннарының уттундурган дылдары, чаңчылдары, сагылгалары, шажын-чүдүлгези. А колла берге чүве — этностарның канчаар-даа аажок, харын-даа дедир эгиттинмес кылдыр будалган генофондузу, оларның угаан-бодал эге үндезиннери-дир. Тываның дотаннялыг (өскээртен немелле акша-биле амыдыраар) апарган чылдагааны дээрге-ле, ында чурттап турар тываларның болгаш орустарның ажылдап билбези дээринде эвес, а ооң эвилел яамыларының база ведомстволарының чиг эт бээр кадызы боор турганында.

Чогум-на бо чылдагааннардан Эвилелдиң буступ дүжери шуут хоойлуда көрдүнген-биле дөмей чайлаш чок турган. ССРЭ деп адаттынып турган күрүнече ээвээш саныг этниктиг бөлүктерниң, харын-даа хөй саныгларының безин, ооң иштинде орустарның — Кара эвес хөрүнүүг зонаны сактып көрээлиңер — эрге-ажыктарын төптүң, чингине секретарьларының чүткүлдери, дээди эрге-ажыы бүрүнү-биле таптай барып турган. Ындыг национал политиканы чорудуп турган күрүнениң келир үези чок турган. Ам Россияны база-ла ындыг салым-чол манап турар деп чүвеге таазыныш турар кижилер бар деп бе? Төлевилелди ап көөр болза, ындыг чигзиниг үндезилелдиг хире. Ооң авторлары тодаргай тус бүрү алган кижиниң эргелерин болур-богуунунун-биле үнелеп көрген, ол эргелер хөй националдыг күрүнениң байдалдарында нация бүрүзүнге, а ээвээш саныг нацияларга улам күштүг хамааржыр ужурлуг деп чүвени шуут-ла херекке албайн барган.

Ооң ыңай. Крайларның, областарның эрге-хоойлу байдалын көдүрериниң күсели-биле федерацияның субъектилериниң эргелериниң деңнештирилгезинге байыр чедирип турар бис. Олар республикалар-биле бир дөмей боттарының уставтарын, харын конституцияларын-даа хүлээп алзыннар, хоойлуларын тургуссун. Ынчалзажок ол деңнештирилге национал-күрүне тургузугларының эрге-хоойлу байдалын крайларның, областарның эрге-хоойлу байдалынга чедир кудуладырының күсели-биле чорууруңга удур бис. Сталинчи конституция дег, чаа Конституцияның төлевилели республикаларга күрүнениң ужур эдерген сүлде-демдектерин арттыргаш, ёзулуг күрүне болурунуң үндезиннерин казывышаан, келир үеде Россияның федералдыг тургузуун чигзиниглиг болдуруп, аңаа унитарлыг хевирни киирип турар.

Шын харын, эрге-чагырганың чүгле федералдыг органнарының болгаш оларның субъектилер-биле кады баш билип чорударынга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле Федерация керээзиниң кол чүүлдери төлевилелде киирттинген. Ынчалза-даа ооң-биле кады Керээниң федерация субъектилериниң эргелерин болгаш бүрүн эргелерин тодарадып турар 3-кү кезээн мнаар киирерин төлевилелдиң авторлары уттупкан. Аңаа дүүштүр чер, ооң байлактары ол девискээрде чурттап турар улустарның байлаа (өнчүзү) болур. Федерация субъектилеринге боттары баш билип чорудары-биле дамчыттынган бүрүн эргелер талазы-биле бүгү эрге-чагырга база оларга хамааржыр.

Бисти шын билири чугула. Бот-догуннаар күрүнениң эргелери биске эптиг таварылгада үнер эргени ажыглаарынга херек эвес боор турар. Тыва Республиканың Конституциязынга ол пунктунуң ооң чымчак тайылбырлаашкынын саналдап турганывысты улус депутаттары уттпааннар боор. Тываның хөй националдыг чонунга күрүне ооң эрге-ажыктарының, ооң келир үезиниң камгалалының магадылалы кылдыр херек боор турар.

Конституцияның төлевилели федерацияга девискээр политиказының принциптериниң дугайында тодаргай билиишкинни бербейн турар. Өнчү-хөреңгини аңгылаарының талазы-биле айтырыгларда тодаргай чүүл чок. Ону эргелеп-башкарарының талазы-биле бүрүн эргелерни дамчыдып бээриниң механизми чок. Конституцияның өске-даа бөлүктеринде иле кескү чөрүлдээлер моон үнүп кээп турар. Шак ынчаар, 78 чүүлдүң күүсекчи эрге-чагырганың чаңгыс аай системазының дугайында 4-кү пунктузунда ам безин федерацияның субъектилеринге ажылагыы адырларының удурткучуларын томуйлаар эрге федералдыг органнарга бердингениин айыткан. Шын харын, субъектиниң чөпшээрели-биле деп ында айыттынган. ынчалза-даа шак ындыг чүүлдерниң кандыг боор болурун бис кончуг эки билир-ле болгай бис.

Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, Россия Федерациязының Конституциязында федерализмниң шагда-ла чарлаттынган, боттуг чүүлдээ апарган принциптеринден чайлаашкынның болу бергени — девискээрлер-биле дугуржулгаларның болбааныының түңнели-дир. Шак мындыг байдалдан үнүп болурунуң чаңгыс оруу — дугуржулга чугаалажыышкыннарны чорудары. Ооң дузазы-биле чонга чарлаттынган төлевилел-биле республикаларның конституцияларының аразында чөрүлдээлерни чептиг арга-биле чок кылып болур. А дугуржулгаларның чепсээ Федерация керээзи болур ужурлуг. Чогумна ол документини үндезин болдурур. Тыва Республика бодун Россия Федерациязының составында деп хүлээп көрген, ону барымдаалап бодунун Конституциязын хүлээп алган. Керээниң сөзүглелин болгаш алыс ужур-утказын бис түңнүлеп турар бис. Документиге ат салганнар шуптузу база аңаа чогуур хыналдыкелдиг боор дээрзинге идегеп турар бис.

Конституция төлевилелиниң талазы-биле референдумга хамаарыштыр бодувустуң туружувусту илередир мурнунда ону чорударының методиказының болгаш чурумунуң дугайынга чамдык бодалдарымны илередип көрейн. Бодап көөрүвүске, ол чогуур дээштиг-биле чедир бодаттынмаан хевирлиг. Референдумче Конституцияның кол чүүлдери эвес, а 100 ажыг чүүлден тургустунган хоойлу төлевилелин бүдүнү-биле киирген кайгамчык чүве-ле-дир. Оларга чаңгыс-ла «ийе» азы «чок» деп сөс-биле тодаргай шын үнелел берип болур бе? Болдунмас-ла боор.

Теория ёзугаар соңгукчуларның ниити санының 25 хуузундан бичии-ле хөйү ол дээш бадылаар болза, Конституция хүлээп ап болдунар дээрзинде кайын-на ужурлайлыг чүве бар болду деп. Ол дээрге шуут кайгамчык чүве ышкажыл — Конституцияны чоннуң ээвээш кезии-биле хүлээп ап болур, а ол ёзугаар шупту чурттаар апаар дээрзи аан.

А бир эвес шупту национал республикалар удур бадылап, ол-ла үеде республика референдумнары-биле аңаа чөрүшкек конституциялар хүлээп алыр болза канчаарыл? Ындыг чорук конституция тургузуушкунунуң бүгү чорудулгазын чаа дегейлениишкинге, октябрьда болган ышкаш берге байдалга, сандараашкынга чедирип болур. А ооң үнери дээрге аажок берге болур, чүге дээрге референдум дээн онза күштүг ышкажыгай. Ооң шиитпирин Россияның Президентизи-даа, парламент-даа, Конституцтуг хурал безин өскертир эргези чок-ла болгай.

Ындыг болза-даа, Тыва Республика референдумга, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга соңгулдаларга киржир. Мындыг байдалга чоннуң үзел-бодалын билип алыры биске эргежок чугула. Бис ону боттарывыска удуртулга болдурар бис, ол биске — дээди хоойлу. Тываның соңгукчулары Россияның Конституциязының төлевилелинге хамаарыштыр боттарының сөзүн сөглээр болгаш, бир эвес ону декабрь 12-де республика референдумунче бадылаар-биле кирер болзувусса, бодунуң Конституциязын камгалаар дээрзинге бүзүрелдиг мен.

Бо айтырыглар талазы-биле Дээди Совет база бодамчалыг, угаан-сарыылдыг туружун ээлээр. Россияның Конституциязының төлевилели-биле Тыва Республиканың Конституциязының аразында тургустунуп келген чөрүлдээлерни улам-на хөрлээледир орукче кирбес боор дээрзинге идегеп турар бис. Шак ындыг чорук республикалар-биле төп, республикалар болгаш федерацияның өске субъектилериниң аразынга удур туруушкунну күткүүр, Россияның улустарын бот-боттарынга удур туржурунче албадаксааннарга эптиг байдал боор турар дээрзин утпас ужурлуг бис.

Конституция төлевилелинге чөрүлдээлерниң чажыртынган частыр огун орус чон эвес, а тодаргай кижилер салган. Федерацияның болгаш демократияның салым-чолу, бодунуң күрүне ёзузу дээш чүгле тыва чон эвес, а Тыва Республиканың хөй националдыг бүгү чону дүвүреп, сагыш салып турар. 1990 чылдың бүгүдеге билдингир болуушкуннарының соонда эрткен үе дургузунда республиканың Президентизи, Чазаа, Дээди Соведи националдар аразында харылзааларны чогумчудар дээш дыка хөй чүүлдерни кылган, амгы үеде политиктиг байдал чогумчалыг. Тыва культураны болгаш сузуглелдерни катап тургузуп турар бис. Ооң-биле кады театрның орус бөлүүн катап тургузуп тур бис. Туранда православ шажынның хүрээзин тударынга дузалажып турар бис. Орус дылдыг чурттакчы чоннуң, аймак-сөөк аайы-биле өске-даа ниитилежилгелерниң ажыл-чорудулгазын деткип турар бис. Националдар аразының харылзааларын бир дески хөгжүдериниң республика концепциязы ажылдаттынып кылдынып эгелээн, Президентиниң аппарадында бо айтырыглар талазы-биле чөвүлекчиниң албан-дужаалы доктааттынган. Ынчангаш түңнелдер база көстүп турар. Орус дылдыг чурттакчы чоннуң көжүп чоруурунуң, кээриниң деңнежилгезин чедип ап шыдаан бис. Чүгле бот-боттарывысты деткижип тургаш, экономиктиг кошкакти улуг чиикшиглер чок ажып эртип шыдаар бис. Политиктер аразынга кандыг-даа чаргы-маргылдаалар туруп турза, бистиң улустарывыс тайбың байдалга болгаш аразында чөпшээрежилгелиг чурттаар. Кол чүве ол-дур. Ол дугайында уттпас ужурлуг бис, ылаңгыя бистиң төөгүвүстүң чиик эвес, эгилдээлиг үелеринде ол эргежок чугула.

●Малчын коданнарда●

САГЫШ-СЕТКИЛИ СЕРГЕК

Эрзин кожуунунуң девискээринде бо күзүн агаар-бойдустуң таарымчалыг кааң айс, чылыг хүннери болуп турза-даа, ажыл-агыйларның малчыннары кыштагларынга эрте-ле хонупкан.

«Нарын» совхозтуң малчыннары Сергей Бар-Хөө, Ирина Белчир олар аныяк-чалыы үезинде өг-бүле тудуп кады чурттай бергеннер. Ол үеден эгелээш совхозунуң малын малдап, күш-ажылчы оруун кады шак ынчаар эгелээнин олар ам чугаалап олурарлар.

Баштайгы үезинде төрүвес хой малдап ажылдааннар. Ниитизи-биле 17 чыл мал малдап турарлар. Сөөлгү 4 чылда — төрүүр хойда. Төрүүр хой малдаан үезиниң иштинде төрүүр 100 хойга оназаштыр 80-ден өрү чаш төлдү камгалап ап, улуг хойнуң баш саның чидириг чок камгалап ап келгеш, совхозунда мурнакчы хойжуларның санында кирген-нер.

Эртип турар бо чылын төрүүр 100 хойга оназаштыр 86 хураганны камгалап алган болгаш бир баш хойдан дүк кыргып алырының планын база күүсеткен. Ынчангаш бо чылын база-ла мурнакчыларның одуруунга киргеш, шаңнадып мактатканнар.

Өгнүң херээжен ээзи Ирина Белчир республика Наадымының киржикчизи болуп чораан. Оон мурнакчы хойжу болбушаан, өг ажылынга кызымаар ол өске кирген үжүн дораан-на эскерип каар. Өгнүң ишти арыг-силиг, хамык эт-херекселдери турар ужурлуг черлеринде эмне-сеткелиг.

Ирина Кыргысовна хостуг үелеринде тыва национал хептер даараарынга, аргыарынга мастер дээрзин кады чораанным эш чугаалаар болду.

Малчын өг-бүле Овааты деп черде кыштаанда ам бо хүннерде хонупкан. Аңаа чеде берген кижи коданының ниити арыг-силиин, хой, хураган кажааларын шевергин септеп кылып алганын көргеш, ажыл-агыйжы улус-тур дээрзин дораан эскерип каар. Кыштагда мал чеми четчири-биле дүжүртүнген.

Ол кыштагда чурттаар бажың база бар. Бо кыжын аңаа кирип чурттаар дээрге, ооң печказын алыксак-чиксек кижилер бузуп үрээш, туйбузун шуптузун оорлап, чүдүрүп аппарган болган. Кылып алыр дээрге туйбуну бо берге үеде кайын тып алыр боор дээрзин малчын Сергей хомудап чугаалады.

Өг-бүлениң хуузунда дуза-лал ажыл-агыйында хой, өшкү, инектерлиг.

— Хоюңар кажан төрүп эгелээрил? — деп малчыннардан сонуургадым.

— Келир чылдың март айдан эгелеп төрүүр. Сакманчылар ажырбас. Улуг оглувус бар. Ынчангаш боттарывыстың күжүвүс-биле малдың чаш төлүн камгалап аптар бис. Төрүүр хой бүрүзүнден-не хураган алыр сорулгалыг ажылдап турар бис — деп харыыладылар.

Акша-шалың дугайында айтырарымга, ону 3 ай албаан болду. Автомагазинге малчыннарның дансызын кирип каан, аъш-чем аймаан оон ап турар.

Чагыткан солун, сеткүүлдерни чогуур үезинде албайн турар. Тускай почтачы тургуспаан, ынчангаш боттары суур киргенде, харын, чедип барып ап алыр. Ынчангаш солуннар чыглы берген болур. Малчын кижиде хүннүң-не суур кирер чай-шөлээн турар эвес дээрзин олар база хомудап олурлар.

Ол малчыннар-биле байырлашкаш, Ленин аттыг совхозтуң Хүн-Сайырда хойжузу Сергей Севилдиниң кыштаанга келдивис.

Кыштагның турар чери малгалыг. Малчыннар боттары чок, кожазында аалда ажыл дугайында барганын ол өгнүң улуг уруу Саяна чугаалааш, ам дораан чедип кээр боор дээш, өөнче чалады.

Өгге кире бээривиске, ол чаа хайындырган ээзип каан суттуг шайын, хаарган боова-боорзак, чигир, өремезин бистиң мурнувуска салгаш, тыва ёзу-биле шайын шаажаң аякка куткаш, холдарывыска тутсуп берди. Шайлап, чемненип орда, Сачнадан малчыннар төрүүр хой малдап турар дээрзин билип алдывыс.

Малчынның кыжын чурттаар бажыңынга кирип көрдүвүс-даа. Ооң иштинде малгажы дүже берген черлерин малгаштап, чугайлаарынга белеткеп каан болду. Чугайы база белен. Печказында хлеб быжырып чиир тускай чери база кылып каан.

Ол аразында кыштагның кажааларын база сонуургап, иштинге кирип көрдүвүс. Хой кажаазы улуг, делгем, септеп кылып каан. Хураган кажаазында печканы кылып доозар чоокшулаан. Келир чылдың чаш хурагаңнарын хүлээп алырынга белеткеп турары ол. Чогум кажааның иштинде аңгы-аңгы клеткалар белен. Ол кажааның эжииниң аксында чаш хураганнар адаанга төп бээр кургаг өдекти бөлгеш, кажаалап каан.

Хураган кажаазының чанында — сиген кажаазы. Ооң иштинде сараат-сараат сиген долган.

Ол аразында малчыннарның 7 класста өөренип турар оглу — Сайдажы күскү дыштанылгазында даалынга чедип келгеш, ада-иезинге дузалажып, хой кадарып чораан ол, чедип келди. Аалдың уруглары-биле чугаалажып турувуста, өгнүң ээлери бо чедип келдилер.

Оларның-биле амыр-мендизолчуп, ажыл, амыдыралының дугайында чугаалаштывыс.

Малчынның хою база март айдан эгелеп төрүүр болду. «Мал чеми четчир» — дээш, сигенниче айытты. Сакманчылар база ажырбас. Сергей биле Эне-Бижи Севилдер мал малдааш, база үр апарган. Олар ажылдап келген чылдарында ат-алдар четпээн-даа болза, күш-ажылы-биле совхозунга база-ла эвээш эвес улуг-хуузун киирип келгеннер.

Севилдерниң кожазы — Хүрең-оол биле Чечек Хүлер-оолдар. Олар база аныяктар. Мал ажылынга кара чажындан ажылдап келгеннер. Оларның кайызының-даа ада-иелери — хоочуннар (оларның чамдыктары бистиң аравыста ам чок) бүгү назында мал малдап чорааннар. Ынчангаш мал ажылынга оларның арга-дуржулгазы улуг. Чечектиң авазының кадыы кошкак, ол уруу, күдээзиниң өөнде кады чурттап орар. Ынчангаш уругларынга ол малчынның арга-дуржулгазын чугаалап берип, сүмелеп, дагдыныкчы болуп ажылдап турар.

Кыштаан база-ла өске малчыннар ышкаш кышка эки белеткеп алганнар. Мал чеми четчири-биле дүжүртүнген.

Бо дээрге чүгле ийи ажыл-агыйның үш малчынының амгы үеде кыштап орарының байдалы-дыр.

Амгы үеде кыштагларда хонган малчыннарның малынга сугат айтырыы бергедеп турар. Суг сөөртүр машиналарга бензин чедишпезинден чамдык коданнарда суг четпейн турарындан мал болгаш кижи ижер сугдан бергедеп турар.

Бо чылын оът-сигенниң эки үнгени-биле мал чеми кыштаглар санында четчири-биле дүжүртүнген. Ол малчыннарның чугаазы-биле алырга, бо кыжын малын чудадып өлүрген малчын турар болза, аңаа кандыг-даа кээргел турбас. Черле ынчаш ниитизи-биле малчыннарның бо чылын кыштап орарын көөрге, чугаалажырга, боттарынга бүзүрелдиг, сагыш-сеткили сергек-омак, чоргааралдыг-дыр.

Малчыннарның чаңгыс хомудалы — акша-шалының 2-3 ай албааны. Ол дээш оларның хомудалы кончуг улуг чорду.

Николай ДАЖИНМАЙ.

КАРАЖА-КОГАРАЛДЫ КЫМ ТӨЛЭЭРИЛ?

Делегейде эң-не улуг күчүлүг, бедик ГЭС кашпалын дуглап, Улуг-Хемниң суун бооптарга, кылымал далай Үрбүн, Чингеги эрткеш, Шагаан-Арыг оргулаажын шыва алы берген. Тываларның эрте-бурун шагдан бээр аңнап, балыктап, тараа тарып, малын одарладып чораан черлери суг адаанче кирген. Чурттап чораан черин каап чадап, караның чажын чеже кижи чотпады дээр. Амыраан мал безин көк далай уунче көрүп алгаш, кыпсынчыг кылдыр эдип турар.

Хамык черин суг адаанда дүлдүрген эң хөй чурттакчылыг черге Шагаан-Арыг хоорай хамааржыр. Чүгле хоорайның тудуг-сууру безин сес дөрбелчин километр ажыг черни ээлеп турган. Шагаан-Арыг хемниң адаккы агымынга суггартынган ногаан шыктар, бажың шөлүнүң картофель, ногаа тарыыр кара хөрзүннүг шөлдери кылымал далай дүвү апарган.

Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчылары боттары тараазын тарып, ногаа, картофельди, ол ышкаш арбуз дыня дээн ышкаш культураларны өстүрүп, ажы-биле чугаалаарга, өске улуг хоорайларга бодаарга, күрүнеге барык-ла азыраттпайн чорааннар, харын-даа кылган, бүдүрген эт-херекселдерин, аъш-чемин чоок кожаларынга садыглап, ачы-дузазын көргүзүп келген.

Хоорайны өскээ көжүрген соонда, ооң үндезин чурттакчылары дыка улуг бергедээшкиннерге таварышкан. Оларның чаттык кезиинден хөйү хөй каът бажыңнарже көшкен, мал азыраар, огородтуг болур аргаларын бүрүн чидирген. Черде бажың алган кижилер мал-маганны тудуп турар-даа болза, сиген кезер шөлдери чок арткан дизе, хөөредиг эвес. Олар хөөкүйлер час дүжерге-ле, чоок-кавы совхозтарже унуп, беш-он «сотка» (чүс дөрбелчин метр) чер дилеп шаг болур. Күс дүжерге азы август эгезинде-ле шалбаа ортузундан сиген кезип, машина-техниканың малгашка дүжүрүп, бактың багын көрүп турарлар. Ам безин далай суунда саллап турар сарааттар, хөпээннер кара эндерик.

Ол хирезинде Алдыы-Шынаада сиген кезер шөлдерин Тулуш Кечил-оол аттыг совхоз ээлеп алгаш, чайлап бербестээш турупкан. Шагаан-Арыгның чаа туттунуп турар суггарылга системазы Хайыраканның даанын белинден Тулуш Кечил-оол аттыг совхозтуң тарылга шөлдерин суггарар хире апарган. Хоорайга хамааржыр шөлдерде суг дамчылар хоорзалар хамаанчок, арык-буга каскан тракторлар безин кезүлбес.

Кара угаан-биле бодап орарга, хоорайга таварышкан каража-когаралды дуглаарының хемчеглери алдынар ужурлуг. Ынчалза-даа бо чүүлдер амдыгаа чедир күүсеттинмейн турарын айтыр херек.

Шагаан-Арыг шаанда Александр Матросов аттыг Культура бажыңныг турган. Ол дээрге ТАР үезинде Тывага чок дээн улуг, чараш оран-саваларның бирээзи. Оон телевиделиин даштыкыдан чаладып келген специалистер кылган дижир. Ам ол бажыңның орнунга чаа Культура бажыңы тудар дээш чээрби чыл чыгам чадашкан. Ол ышкаш музыка школазы, автовокзал, стадион туттунмастааш турупкан.

Суг адаанче кирген черлерниң когаралын дуглаар акша-хереңгини Саян-Шушенскоениң ГЭС эгелели чылдын-на аажок-биле-даа болза, үндүрүп берип турар дижир болгай. Шагаан-Арыг хоорай ол саңгүнден чаңгыс копеек-даа ап көрбээн болур ийин. Хамын СЭКП-ниң Улуг-Хем райкому ажылдап турар шагда ооң бирги секретары В. С. Неделин алдын эртектиг миллионерны «Найырал» деп ассоциацияга халаска бердирипкен, азы ап алган. Ам ол ассоциация районга-даа, республикага-даа хамаарышпас акционерлиг ниитилел апарган хире. Ниитилелдиң ээги өөрезин чезээр болза, ам чүгле миллиардтар-биле санажыр апаар болгай.

Шагаан-Арыг хоорайның сайзыралынга хамааржыр акша-төгерикче холун сукпас-ла кижи чок деп болур. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели Шагаан-Арыгта «Сельхозтехника» баазазын тудар хереңгиниң бажындан үзе кескеш, Баазазының суггарылга системазынга берипкен таварылга база бар.

Улуг-Хем районда тарылга шөлдери, одар-белчиирлери суг адаанче кирген ажыл-агыйлар эрткен чылын компенсация акшазын алганнар-ла харын. Ынчалза-даа Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы суг алган девискээрге кандыг-даа хамаарылга чок совхозтарга безин үлеп берип турган.

1993 чылдың төлевиге акшазын база-ла республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы баш билип апарган. Сайыттың капитал-тудуг талазы-биле организакчызы А. А. Михайленко дээрзиниң адыжынын адаанче 50 миллион рубль кире берген. Бажын-даа «кезер», мактап, шаңнаар-даа кижи ол.

Шагаан-Арыг хоорайның чоокта чаа томуйлаткан чагырга даргазы Амир Ооржак хоорайга хамаарышкан акша-хереңгиниң иштинден алыр үлүүн негеп, көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчызынга четкен. Михайленко аныяк дарганы хүлээп алгаш, мырыңай тоовайн барган.

— Хоорай дээрге колхоз-совхоз эвес-тир. Акшаны кымга шилчидип бээрин билдинмес. Чурттакчыларга үлеп бээр эвес дээш, дедир тепкеш орупкан.

— Хоорай чагыргазынче шилчидип бериңер. Ол база-ла ат-алдарлыг албан чери-дир — деп, Амир Дулакович зэрешкен.

— Ол акшаны алыр дээш Шагаан-Арыг хоорай чагыргазы кандыг-даа хемчег албаан. Саян ажып база чорбаан — дээш, оралакчы сайыт хаайынга безин какпаан болгаш янзы-бүрү бижик-документилер эккелиңер деп бюрократсыг негелделер салган.

А. А. Михайленко дээн ышкаш бюрократтар оларга кандыг-даа хамаарылга чок акша-хереңгиниң бажын билир апарганда, хооб чок хоозурап ярап турбайн канчаар. Ындыгларының уржуундан шагаан-арыгжылар он ажыг чыл дургузунда суг алган черлериниң когаралын дуглаар чаңгыс чес копеек безин албаннар. Харын-даа бо чайын «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң ийи чүс гектар шөлүнүң сигенин кезип, сараттап алган дээш ийи миллион чеде чүс муң рубльди төлээр ужурга таварышканнар. Ынча хөй акшаны кымдан, кажан алыры билдинмес.

Саян-Шушенскоениң суг күжү-биле ажылдаар электростанциязының суг хөөлбээзиниң адаанче кирген черлериниң хелезиин Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы чолгаарлап кирген ужурлуг чүл? Доора чарыгдал-самдырал кылмышының бир оруу ол ышкажыл?!

Шагаан-Арыг хоорай, огород-ногаа аймаан саваска суг адаанга кирген черлериниң чылдын-на 6290 тонна сигенин кезип ап турган. Ыя оон безин өртек-үнезин эгилип берген болза эки болгай. Ол ышкаш суг алган черлериниң шуугаазын когараан Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннарының ажыл-агыйларынга дөрт азы үш кожууннарның эрге-чагыргаларынга шилчидип бээр ужурлуг. Черниң ээлери — мында чурттап, ажылдап турар кижилер-ле болгай.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Улуг-Хем кожууну.

Көдээде амыдырал

СОВХОЗУ ДЕТКИП ТУРАР

Көдээ амыдыралдыг кижи — механизатор, малчын, тудугжу, хуу амыдыралдыг-даа (дузалал ажыл-агыйлыг-даа) болза, малдыг, тараалыг, кат-чимистиг, ногаалыг, картофельдиг болзумза деп бодаар. Чүге дээрге ол ооң бодунуң-даа, өг-бүлезиниң-даа социал камгалалы, хандырылгазының айтырыы, чуртталгазының сорулгазы-дыр. Ындыг болганда карак карангылаажа ажылдаза-даа, оларга эвээш, сагышка четпес кылдыр сагындырар, ынчангаш канчаар ажылдап турар сен, ынчаар чурттаар сен деп чугааның утказы ында. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, төнчү түңнел, төнчү продукцияны алыр дээш чүткүүр апаар, ынчаар таваржып келиргге кандыг-даа шаптараазыннарны ажып эртер дээш шын-на сеткили-биле карак кызыл ажылдаар апаар сен. Бо таварылгада, ылангыя бо берге — аъш-чем өртээ, бараннар өртээ улуг, хүн бүрүде өзүп турар, акша-шалың үе-шаанда үнмес, пенсия-пособие саадай бээр үеде төлевирге тараа, дириг мал-маган бээр чорук сонуургаачыг болбайн канчаар, аъш-чем барда, ону акшага, бараанга солуп алыры кай баар дээр силер. Бо талазы-биле «Ак-Туруг» совхозтуң амыдыралындан чамдык чижектен аңаа кирип, чугаалаан чүүлүмнү бадыткаар болдум.

Совхозтуң механизаторлары-даа, тараачын ажылдыг араттар-даа, харын-даа чамдык кыргаңнар безин бо чылын багай эвес дүжүттү өстүрүп алдылар. Совхозка дүжүттүң ортумак хемчээли 12 центнер болган. Ниитизи-биле 1400 тонна тарааны ажаап алган. Ынчангаш совхоз ажылчыннарынга продукцияны боду-биле санажыр ийикпе, азы Президентиниң айтышкыны-биле өг-бүле бүрүзүнге 300—350 кг тараа бээр арга тургустунганы ол. Ажыл-агый ол сорулга-биле ажылчыннарынга барык 71 тонна тараа аймаан, оон иштинде 68 тонна кызыл-тасты, 3 тонна чинге-тарааны халаска берген. А ол тараа культураларын совхозка кым өстүрүп бергенил? Механизаторлар, хову ажылдыглары болбайн аан.

Бо чылгы дүжүт ажаалдазынга аныяк механизаторлар төлептиг күш ажылы-биле онза шылгараан. Чижээ, Роман Данов эки ажылдааш, аъты-биле, Эртине Сиюриң моолдурга-биле, Борис Суваң эки ажылдааны дээш бызаа-биле шаңнаткан. Акша шаңналынга четкеннер база бар. Комбайнерлерден дузалакчылары база күш-ажылга шылгаразын аайы-биле ирт, серге, моолдурга, бызаа алганнар. Мындыг янзылыг шаңналдарны чолаачылар, эдикчи-септекчилер, учётчик, поварлар база алган. Аныяктарга үнелиг санал-сүмезин берип, херек апарган таварылгада боттуг дузаны көргүзүп турар хоочун комбайнерлер Биче-Шой Конгар, Ужар-Маадыр Ондар оларны база демдеглевестиң аргазы чок. Совхозтуң комбайнерлери сумуда тараачын ажылдыгларның болгаш «Найырал» совхозтуң Шаңчыда тараазын база чогуур үезинде ажаажып бергеннер.

Арат ажыл-агыйлыгларның аразында эки ажылдааннар эвээш эвес. Чижээ, Василий Биче-оол 41 тонна, Валентина Хертек, Андрей Хенеи 18-18, Эртине Базыр, Байыр-оол Чүлдүм, Май-оол Самба 16-14 тонна, Юрий Очур-оол 18 тонна тараа, картофельди база ногааны түс-түзүнда алганнар, пенсионер Дугар-оол Моңгуш үш га черге арбай тараазы, совхозтуң комбайнерлериниң дузазы-биле 6 тоннаны чогуур үезинде чидириг чокка ажаап алган. Ынчангаш өг-бүле бүрүзү тараалыг, малдыг турзун дээш сагыш човаашкын эвээш-биче-даа бол, түңнелин херек кырында берип эгелээнин база чоң ону деткип турарының тодаргай барымдаазы ышкажыл. Оон аңгыда чамдык малчыннарның болгаш сакманчыларның немелде төлевирге хурагаңнарны алганы — үстүнде чугаалааның база бадыткалы-дыр. Бо хевирлиг төлевир мал эмчилерин, бригадирлерни, хой кыргыкчыларын база-ла оюп эртпээн.

Эчис түңнелдер чедип алыры ындыг-ла белен эвес дээрзи кымга-даа билдингир. Чижээ, малчын кижи болза, агаар-бойдустуң байдалын боду хайгаараар, малын эмнээр, одар-белчиирин таарыштыр хайгаараар дээш, чүнү кылбазыл, сегитте аңчы-биле дөмей хайгааракчы-дыр. Көдээ амыдыралдың кижилери боттарының күш-ажылчы овур-хевирин, аажы-чаңчылдарын өг-бүлезиниң аныяк салгалынга (уруг-дарыынга) быжыктырып турарының бир барымдаазы — аныяк механизаторларның, кадарчыларның, сакманчыларның өзүп турары, үстүнде алдың адааным, бо удаада адаваанным-даа аныяк ишчилер ол эвес бе? Ынчангаш бүгү-ле четпестер, багай-ла чүве аныяктарда деп бодалга удур кижи мен. Ынчалза-даа пар ыяш хевлүг дээн ышкаш, багай талазын көргүзүп чоруур ийи-чангыс кижилер бары шын, ындыглар өг-бүлезин, харын-даа тыва чонунуң ат-алдарын былчактаар боор-дур. Кончуг-ла човаачыг чүведир ийин. Ындыгларны кым чемгерип турарыл? База-ла өг бүле, чон, ажылгыр кижилер чемгерер болгай. Ынчангаш көдээни чемгерикчи кылдыр санап, билип турары ында боор.

Эрес-кежээ кижилерниң хөй боор турары өөрүнчүг болбайн канчаар, ындыгларны чаңгыс чер-чурттуглары хүндүлээр. Көдээ ишчилерниң ажыл-ижи чаңгыс хүн-биле төнер эвес, ол чыл-биле санаттынар, чылдар-биле бүдүрүтүнер мөңге продукция-биле холбашкан болганда, мындыг күш-ажылды канчап черле хүндүлевес боор. Ынчангаш оларның буянныг ажыл-ижи бурунгаарлап-ла турзунам, алыс сорулгазы моон-даа сонгаар бүдүнгүр болзун.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.
Ак-Туруг суур.

АМ ДУЗАЛААР ИРГИ БЕ?

Дөртен чылдарның төнчүзүнде, бежен чылдарның эгезинде, Тывага быдаргай амыдыралдыг чурттап чораан араттарны калбаа-биле коллективизацияже албадаашкын-биле кирип турган үе чүве. Ынчан чамдык хөй малдыг кижилер колхозка малын, эт-херекселин бээриндеп харамнангаш, малын, эдин бузуруп-будап, кожууннар, сумулар аразынга чакпыылдап, ынай-бээр будулдур көжүп-даа турдулар. А чамдык колхоз деп чүү ындыг чүвел деп чүвени билбес кижилер колхозка кирбейн барганнарга, «калыр онаалда» деп чүвени-даа берип турду. Улус оон корткаш, чүнүң-даа ужу-бажын билбейн, колхозка кирип ап-даа турган.

Ол 1947 чылдың төнчүзүнде, Октябрь революциязының 30 чыл болган оюн таварыштыр, Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Тала сумузунга база-ла колхозту организастап тургускан. Баштай аңаа эвээш саныг өг-бүле кирген. Оларның колхоз хереңгизинге киир салган мал-маганы, эт-херексели эвээш турган. Чүге дээрге, колхозту организастап тургускан кижилерниң иштинде Ооржак Дарыгтай, Ондар Дүдүкпен болгаш өскелерниң-даа мал-маганы, эт-херексели колхозка салып хире аттыкшыгы чок, чүгле боттарының амыдыралынга ой турган улустар чүве.

Ынчан Баян-Тала сумузунга шынар дээн малдыг кижилер: Ээр-Хаваттың бай Сапты Куулар — Чадаана сумузунда, Шымбан Моңгуш, Халбың Ондар суглар, Суг-Хөлде кежиктер, мал-маганы, эт-херекселдери барык чок кылдыр будаан. Сөөлүнде көңгүс кудуг деп кожуп келгеш, колхозка кээп киргеннер. Халбың Ондарны хуузунга хөй малын чок кылганы дээш 2 чылда эдип-чазаар күш-ажылга шиитти-даа.

Баян-Талага ол тургустунган колхозка ачам, 1930 чылдан бээр нам кежигүнү Седиваа Моңгуш, баштайгы чылдарында кирбээн болгаш 1948 чылдың күзүнүнде киргеш, мээң даңзымга мал-маганны, эт-херекселди үзүп каапкаш, бодунга хамааржыр мал-маганын устаа [illegible] арттырбазын бодунга арттырыпкаш, өскезин шуптузун колхозка салыпкан.

Меңээ хамааржыр эмдик ак, кара-сарыг аът база ийи аныяк бо айтының колхозка салыпкан чылгы малының аразынга өөренген аайы-биле кады чоруп турган. Ол малдарны оглумнуң малдары чүве деп, ол үеде колхозтуң чылгы кадарчыларынга ачам чугаалап каан, чылгычылар билир турган чүве. А өске инек, хой, өшкү малым ачам сугнуң өөнге хевээр арткан турган.

1949 чылдың чазынында «Баян-Тала» колхозтуң даргазы турган Серемаа Куулар колхозтуң чылгызының богбазаазының чел, кудуруун кезип турар хүнүнде чедип келгеш, көрүп турарга, кончуг семис ак, кара-сарыг эмдик ийи аът чылгы аразында халып турарын көрүп кааш, чылгычылардан бо кымның аъттары чүвел деп айтырган. Оон чылгычылар: «Седиваа ашактың Чадаана хоорайда башкы оглу Кызыл-оолдуң аъттары-дыр» деп чугаалааннар. Колхоз даргазы оон ынай чүнү-даа чугаалавайн, чорупбарган. Оон чоруткаш ол ачам сугга келгеш, мээң даңзыда бүгү малымны айтырып билип алгаш, мени хөй малдыг кижи-дир деп партия райкомунга, райкүүскомга бижип кирип каан болган. Ынчан мен районга инспекторлап турдум. Ол аразында бак чүвениң кырынга бак немежир дээн ышкаш, мен Хайыракан суурга чурттап турумда, ачам суг бүдүн херекселдиг чаа өг кылгаш, ону көжүрүп эккелгеш, школа чанынга тиккеш, аңаа бисти олуртуп каан. Оон эгелээш-ле мени башкы кижи феодализмниң сазаи чуртталгазынче катап кирип, өг тиккеш, ында олуруп алган кулак бай кижи улус өөредилгезиниң шугумунда ажылдап турар дээш-ле, шугумчулевес чүве чок болган. Партия райкомунуң пленумнарынга, бюроларынга, райкүүскомунуң хуралдарынга, сессияларга ургулчу шугумчулелден уштунмайн турдум. Оон ол шугумчулелден адырлып аары-биле, ак, кара-сарыг эмдик ийи аъдымны база 2 бемни, 2 инек, бир казырааны, 10 ажыг өшкү-хоюмну база бир сиген кезер машинаны, бир сиген бөлер дырбааштыг, тергени колхозка халаска салып киирдим. Өөмнү ачам сугга дедир бериптим. Мээң колхозка салган малдарымдан ак, кара, сарыг ийи аъдымны кымнар деп кижилер колхоз малы кадарып, эдилээнин кончуг эки билир мен. Ак-сарыг аъдымны колхозтуң хоюнуң кадарчызы Ээр-Хавакка чурттап чораан Чүрмет-оол болгаш кара-сарыг аъдымны суурга, чаңынга чурттап чораан Дүдүкпен Ондар олар хой, инек кадарып, өлгүже чедир эдилээннер.

Тывага коллективизация үезинде болгаш өске-даа 30-40 чылдарда янзы-бүрү чылдагааннарга сыдаглап, мал-маганныг кижилерниң хуузунда мал-маганын колхозка салгаш, күрүнеге халаска салдырар, хавырар чорук бүгү республика девискээринге турган. Ол дээрге ынчан ол үеде ажылдап турган удуртукчу эштерниң чазыы деп билир мен.

А мал-маганымны, эт-херекселимни колхозка салып турумда, ону хүлээп ап турган ынчангы колхозтан келген комиссияның кежигүннериниң келир үеде колхоз сени утпас, дузалаар деп чугаалааны ам-даа утпайн чоруур мен. Оон бээр үр-ле үе эрти. Мен 48 чыл дургузунда Тываның экономиказын база культуразын көдүрер, хөгжүдер херекке үлүүм киириштирип, хөй чылдарда Чөөн-Хемчик, Эрзин, Кызыл кожууннарының школаларынга болгаш Кызылдың эмчи училищезинге директорлап, Чөөн-Хемчик кожууннуң Хендергейде, «Кызыл тараачын» колхозтуң баштаан черниң даргазынга база СЭКП Тес-Хем, Бай-Тайга райкомнарының бирги секретары, Кызылдың телевидениезинге журналистеп ажылдап келдим.

Ам Чөөн-Хемчикте «Октябрь 30 чылы» колхоз чок, а оон орнунда «Баян-Тала» совхоз бар. Совхоз колхозтуң баазазында тургустунган деп чүвени кончуг эки билир мен. Мен хар-назыным улгаткаш, амгы үеде пенсияда чурттап олурар мен. Рыноктуң бо берге үезинде калы кошкак пенсионер кижиниң амыдырал-чурттаалгазынга кандыг бергелер таварышпас деп болаар силер. Ынчангаш пенсионерлерге оларның ажылдап чораан черлери утпайн, ургулчу дузаны көргүзүп турарын-даа көрүп чор мен. А мээң ол колхозка салган малым ам чеже баш кылдыр өскени, оларның киирген орулгазы чүү хире болган деп чүвени кым санаан боор.

Ынчангаш мээң мал-маган, эт-севим берген совхозум кырган меңээ чүнү дузалап болур ирги?

Кызыл-оол МОНГУШ.
«Күш-ажылдың» хоочуну.
Кызыл хоорай.

МЭЭҢ САНАЛЫМ

Мээң төрээм черим Хендерге — базарга шык, эдерге хек оран-на болгай.

Хендергеден хөй-ле сураглыг кижилер үнгүледи. Совет Эвилелиниң Маадыры Кечил-оол Балдаңович Тюлюш, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Василий Саңмаевич Тамдын-оол, ТАР-ның пачын мөгелери Балчый-оол, Бегзи-Хуурак Доңгак алышкылар, хоочун малчыннар Тумат Сагды, Калин-оол Кыргыс болгаш өскелерни-даа салаа базып санап болур.

Оларның бирээзи Василий Саңмаевичиниң дугайында чугаалаксаан кижи мен. Ол бодунуң кара күжү-биле чедип алганы ат-алдарындан аңгыда, төөгүчү кижи. Тываның кайы-даа булуңунга төөгү-биле холбаалыг чыыш, байырлалдар болурга, ол албан киржир кижи-ле болгай. Улустуң чогаалчызы С. Б. Пюрбюнуң 80 чылын демдеглээн ужуражылгага база келгеш барды. Дүү ол орук-чирии, аргыжары берге Тожудан тура алап-сурап чедип кээрин бодаарга суг, ооң төөгүнү сонуургап өөренип чоруурун хаңы болгаш шыырак.

Мээң сактыр чүвем: Василий 14 харлыындан-на Улуг-Хем кожууннуң аныяктар аразынга хөй-ниити ажылын кылып чорудуп келген, идепкейлиг комсомолчу апарган. Ырлап шүлүктеп турда суг черде чүү дээр. Тожунуң чонунуң ам-даа ону «Хендергениң сыыны» деп хүндүлеп шолалаары хевээр чораан. Тожуга барык бежен ажыг чыл иштинде ажылдап чурттап келген кижини тожу чону «Тожунуң сыыны» дивээнинде ужур-ла бар.

Ынчангаш чаңгыс чер-чурттувус дириг чорда, Хендергеле чаа Культура бажыңын Василий Саңмаевич Тамдын-оолдуң ады-биле адаза кандыгыл деп саналдыг мен. Оон ынай Ак-Тал суурда ады чевен кудумчулар база бар. Чижээ, Кара-Булун, Октябрьская, Эрик... дээш. Оларны база Адыг-Тюлюш Хемчик-оол, Калин-оол Кыргыс, Балчый-оол Доңгак кылдыр эле адаза канчап баарыл.

Хендергежилер! Мээң бо саналымны деткип көрүңер. Сураглыг кижилеривистиң атсывын мөңгежидип алырывыска, келир үеде ажы-төлүвүс утпайн, сактып, өөренип чоруурда-даа эки болгай. Бо дугайын Хендергениң чагырга чери өөренип көөр боор дээрзинге идегээр-дир мен.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

ШАЛЫПКЫН АЖЫЛДААННАР

Каа-Хем кожуунда «Бурунгаар» совхозтуң механизаторлары, арат ажыл-агыйлыглар бо чылын чаагай дүжүттү өстүргеннер. Ынчан совхозтуң шаңынга хову-шөлдерден эккеп дүжүрген тараа аймаа дыка-ла хөй турган. Ылангыя арат ажыл-агыйлыглар Олег Ондрун, Олег Лакпа олар эки шынарлыг, чаагай кызыл-тасты өстүргеш, күрүнеге болгаш совхозунга сатканнар.

Чогум-на ол чымыштыг үеде суурнуң пенсионерлери дугурушкаш, шаңга тараа арыглап аштап, савалап, октябрь эгезинде ажылдап кирипкеннер. Олар тарааны колдуунда-ла ноябрь эгезинде арыглап доозупканнар. Күрүне чагыынче кирер тараа аймаан «КамАЗ» маркалыг машиналарга чүдүрүп чоруткан, мал чеминге ажыглаар тараа складтарже киир сөөртүнген. Суурда пенсионерлер чөвүлелиниң даргазы Н. И. Фёдорованың удуртулгазы-биле пенсионерлер дыка шалыпкын ажылдааннар. Оларның чамдыктарын маңаа адаза черле артык эвес. Т. В. Кудрявцев, Т. Д. Дидучей, М. И. Путинцев, З. С. Савельева, С. П. Перевозникова, В. Ч. Седип болгаш өскелер-даа. Оларның кызымак ажылының түңнелинде 508 тонна кызыл-тас, 200 тонна суда, 100 тонна арбай бүрүн арыглаттынган. Оларны күрүне чагыынче киирген, складтарга урган.

Болунуң шөлээзиниң үезинде суурда харылзаа бөлүүнүң ажылдакчызы В. В. Кудрявцев тараа кургадыр черге белик харысалгалыг, ак сеткилдиг ажылдаан. Тараа дээш, оон салым-чолу дээш улуг кижилер ынчаар кызып ажылдап турда, суурда ажыл чок чоруп турар аныяктар төп складка тараа арыглажып безин ажылдап келбээн. Чалгаага туттуруп, оон аспаандан үнүп чадап органнары ол ыйнаан. Мындыг база боор болгулаар чүве-дир.

Пенсионерлер совхозунга улуг дузаны чедирип, оваа-оваа тарааны часс-тарга алыспайн, хар-дүвү адаанче кирбейн, арыглап ажылдааш, кончуг идепкейлиг чоруун көргүскеннер.

Савелий САРЫГ.
Бүрен-Хем суур.

◆ Чер — бистиң чемгерикчивис

БҮДҮРҮКЧҮЛҮГ АЖЫГЛААР

Эрзин кожуун девискээр аайы-биле улуг-делгем ховулардыг, арга-арыг-биле байлак. Ылангыя Тес ол чарыы хову-биле бүткен. Ында Кыргыс-Тейниң, Үнегетиниң, Ямаалыктың ховуларында Ленин аттыг, «Мөрен», «Чаа оруук» совхозтарның тараа болгаш мал чеми тарыыр, малчыннар кыштаар, чазаар, чайлаар, күзээр, мал одарладыр шөлдери. Чер дээрге бистиң байлаавыс, чемгерикчивис болур. Ону хумагалыг, бүдүрүкчүлүг ажыглаар херек.

Кожууннуң девискээринде мал ажыл-агыйлыг коллективтиг 4 каттыжышкынның ажылдап турар. Ынчангаш мал ажыл-агыйын сайзырадырда чер ажылын дең хөгжүдер ужурлуг бис.

Ооң-биле чергелештир кожуунда арат болгаш тараачын ажыл-агыйының ассоциациязы тургустунган.

Коллективтиг ажыл-агыйлар каттыжышкыннарынга 370427 гектар чер быжыглаттынган. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлыгларга мал одарынга, тараа тарыырынга 14669 гектар черни эдилээри-биле тускайлап берген. Оларга чер эдилээриниң херечилелин холдарынга тывыскан.

Коллективтиг ажыл-агыйлар директорлары араттап үнген ажылчыннарга эт-хереңги хуузун бербейн турар. Тыва Республиканың Чазааның 1993 чылдың февраль 1-де үнген доктаалының күүселдезин боттандырбайн турарын барымдаалааш, кожуун прокуратуразынче тускай бижикти киирген бис.

Кожууннуң чер тургузуунуң болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитеди хыналдаларны чорудкан. Оон түңнелинде коллективтиг ажыл-агыйлар каттыжышкыннарының болгаш көдээ суурларының девискээрлеринде чазаглап, чайлаглап, күзеглеп турар үелеринде арат ажыл-агыйлыг болгаш хуу мал ажыл-агыйлыг кижилер-биле керээ дүгүрүжүлганы чарбааныындан олардан чер үлүүрүн албайн турганы илерээн.

Бо эрткен чайын арат болгаш тараачын ажыл-агыйлыгларның чер девискээрин тодарадып айтыр тускай чагыларны тургустувус. Ол чагыларны кара туразында үштүр, үрегдээр болза, Чер колекизиниң дугайында хоойлунуң 118 чүүлүнүң 10 дугаар пунктузунга хамаарыштыр акша-биле торгаар апаар.

Эрзин суурнуң девискээринге орукчулар орук кылыры-биле чөпшээрел чокка черни казып, чедир кылбайн каггаш чораан соонда Чер колекизиниң 2-ги чүүлүнге дүүштүр 500 муң рубльге торгаар деп базарга, ол казып каан черни дедир хөмген.

Бо чылын коллективтиг ажыл-агыйлар каттыжыышкыннарынга, бүдүрүлге черлерже болгаш организацияларга эдилеп турар черлериниң шынзылгаларын бээр.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлыгларга чер айтырыының талазы-биле чөрүлдээлиг, маргылдаалыг чүүлдер тургустунуп кээр болза, ону шиитпирлээрин Чер колекизиниң хоойлузунга үндезилээш, оон 28 чүүлү-биле суд дамчыштыр боттандырар апаар.

Владимир ДОЛМАЖАП.
Эрзин кожууннуң чагыргазының чер тургузуунуң болгаш чер курлавырларының талазы-биле кожуун комитединиң даргазы.

Культураның хоочуннары

КЫРЫМ СЫНАР КЫРЫВААН МЕН

Тайбың аттыг культура бажыңы. Кижилер үзүлбес, шуужуп кирип-ле турду. Сонуургай бердим: чүү болур дижик ирги але? Ооң ужуру билдине берди. Опал Агбаан-Шыыраповна Шулуунуң бот-тывынгыр артист болуп, чон мурнунга бараан болуп келгенинден бээр 50 чыл оюнга тураскааткан чогаадыкчы кежээже сөктүп кирип турганы ол чүве-дир. Төлептиг-даа, талантылыг-даа кижи Ону эрттирери-даа чөп.

Ук кежээни солун, ажыктыг кылдыр эрттирер дээш районда организас-методиктиг төп барык чартык ай бурунгаар организастыг ажылды чорудуп келген болду. Оон түңнели — кижилерниң оон-моон үзүк-соксаал чок чыглып кээп Культура бажыңынче кирип турганнары ол.

Районнуң культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларының чогаадыкчы эвилелиниң даргазы Кара-Кат Ооржак баштаан тускай бөлүк кежээни чедимчелиг эрттирер дээш белеткел ажылдарын баш бурунгаар чорутткан.

Район төвүнде Культура бажыңында уран чүүл удуртукчузу Владимир Серен кежээниң темазынга таарышкан концерт программазын тургускан. Чурукчу Владимир Ховалыг шимээл-каасталганы кылган. Культура бажыңының директору Светлана Сурунгурнуң организастыг айтырыгларны чедимчелиг шиитпирлээнинден, кожууннуң төп ном-саң чериниң директору Алефтина Халбажыктың, оон кол специализи Катерина Хертектиң улуг назылыг утбазының бо кежээзин эрттиреринге ак сеткилдиг, чүректиң ханызындан идепкейлиг улуг-хуузун киириштиргениниң түңнелинде, кежээ бедик деңнелге эрттээнин демдеглевес арга чок.

Келген залчыларның аразында Опал Агбааң-Шыыраповнаның кады ойнап өскен чажыт эш-өөрү, ажы-төлү, уругларының уруглары, дөргүл-төреллери дээш, кымнарны чок дээр!

Чарлал езугаар кежээни сонуургап чедип келген кижилер ооң адынга чылыг-чымчак сөстерин, сактыышкыннарны сагыш-сеткилдиң дойлуушкуну-биле чугаалап, суй белектерин сунуп турдулар. Ылаңгыя ооң кады ойнап өскен, чаңгыс чер-чурттуг эштери ыраккы Мөңгүн-Тайгадан келген, ол кожууннуң улус судунуң даргазы Дарый Илам-Сүрүн, Кызыл кожууннуң улус судунуң даргазы Долгар Оюн-Бартан олар эжиниң школачы чылдарындан эгелеп уран чүүлге ынак болганын, ооң-биле кады боттары база бо хүннерге чедир уран чүүлге чоок, аңаа киржип чорууруң, оон кижизиг, күш-ажылга ынаа, не кижиниң мөзү-шынарын чугаалап, эжинге суй белээн сунуп турда, залда кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткили хайныгып, кижи бүрүзү дооза ындыг болган болза деп бодап, амыдырал-чуртталгазынга үлегер кылдыр немеп ап-даа органнары чадавас боор.

Ооң узун оруунга тураскааткан темалыг көргүзүгнү, концерт программазын кожууңда төп ном-саң чериниң кол специализи Катерина Хертек чедиишкиниг башкарып чорутткан. Ук кежээниң программазының кол өзээ — уран чүүл удуртукчузу Владимир Серенниң удуртуп турары «Аян тудаал» деп ыры болгаш танцы ансамбли база чоокта чаа АКБ-лериниң республика көргүзүглеринге шылгараан Кара-Кат Ооржактың бижээн сценарийинге Александр Салчактың тургусканы «Үениң өңнери» деп үш арынныг аас сеткүүлүнүң «Артык сеткил ара дужер!» деп арны болуп турар. Чүге дээрге кежээниң маадыры Опал Агбаан-Шыыраповнаның бөгүнгү амыдыралдың бүгү талаларын көргүзүп турар каттырынчыг, шоодуглуг номчулгалары, көргүзүглери, ырлары ында кирип турар.

Концерт программазында күүседге бүрүзүн көрүкчүлер адыш часкаашкыннары-биле уткуп ап, үдеп турдулар. Александр Салчак-биле Кара-Кат Ооржактың оорлар, уптекчилер, өлүрүкчүлерниң ёра чок чоруун сойгалаан кыска көргүзүглерин, кежээниң маадыры Опал Шулуу биле Александр Салчактың В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинден үзүндүнү ойнааны, Алефтина Халбажык баштаан бөлүк уругларның Владимир Серенниң удуртулгазы-биле К. Тоюнуң «Ыраажы кыс», Т. Опар-оолдуң «Кандазай оол боор» дээш, өске-даа ырларны күүсеткени чон улуг сонуургал-биле хүлээп алган. Эң онзагай чүве — Опал Шулуунуң уруу, Россияның болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Надежда Куулярның авазы-биле кады-даа, чааскаан-даа күүселделери болган. Ол ышкаш сураглыг «Тыва» ансамбльдың артизи, Тыва Республиканың улустуң хөөмейжизи Конгар-оолдуң, Тываның Улусчу чогаадыкчы болгаш ус-тывыш төвүнүң директору Д. А. Монгуш кежээниң маадырынга суй белек сөңнеп тутсуп турда, үдеп күүсеткени сыгыт, хөөмей, каргыраазы, Сат Дамба-Доржунуң ырлары көрүкчүлерни кайгаткан.

Кежээниң түңнелинде угбазы, авазы, кырган-авазы, эжи Опал Агбаан-Шыыраповна Шулуунуң аяк шайын ижип, сагыш-сеткилдиң ханызындан ижин-кара чокка чугаалажып, хөөрежип, оон урут-дарыы, дөргүл-төреллери, эш-өөрү шупту аалчылары кежээни организастап эрттирген Культура болгаш ном-саң чериниң ажылдакчыларынга чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенин илередип, өөрүшкү-маңнайлыг тарап чандылар.

Сотпа **ЧАПАЙ.**

Кызыл район.

БАШТАЙГЫ АЪТТЫҢ ЭЭЗИ

Улуг-Хем район Совединиң даргазы Бадарчы Седей чыылганнарны дыңнап олура, мынча дээн:

— Чок, бо болур мөөрейже улуг харысалга-биле көрнүр ужурлуг бис. Мындыг мөөрей мурнунда районга болбаан болгай. Рынок-ла үези дээш тыртынып алгаш орган херээвис чүл. Чоннуң талантызын сайзырадырда, оларны сорук киирер болгай. Сергей Бакизович Пюрбюнуң чогаалдарын номчуур уран номчулга мөөрейиниң бирги шаңналы кылдыр аъттан салыр-дыр. Мөөрейниң тиилекчизи дээргеле хүрешке шүүлген мөге ышкаш улуг белеткелдиң, күженишкинниг күш-ажылдың түңнели-ле болгай.

Ол саналга район чагыргазының оралакчызы М. М. Дамчай, район солунунуң редактору А. С. Бегзин-оол болгаш өскелер-даа каттыжа бергеннер.

Чарлалдар кылдынган. Аңаа эвээш эвес, уран номчулгага салым-чаяанныглар киржири илдең турган. Ынчангаш районнуң культура килдизи бо мөөрейни районга ийи чадалыг эрттирер деп шиитпирлээш, баштай районнуң уран номчукчулар конкурузун чорутткан. Аңаа Чаатының, Арыг-Үзүүнүң, Торгалыгның, Арысканның, Шагаан-Арыг хоорайның уран номчукчулары колдадыр бүдүн хүн маргышканнар. Тиилекчилерниң аразындан районнуң Культура бажыңының улусчу театрының режиссеру Надежда Кара-Сал, район эмнелгезиниң эмчизи Алдын-оол Монгуш, өөреникчи Алаш Сарыглар болгаш өскелер-даа макталды ап, барык республика чергелиг болур мөөрейге ыяк белеткенип турганнар.

Улуг-хемчилер ол мөөрейге ылап-ла шыңгыы белеткенип турганнар. Кызылдан аалчылар турганын кижи бүрүзү шын угаап, хүнде катап-катап сцена кырынче үнүп, номчулгага үезинде үнүн чечен-мергенин, тодазын, күүседикчиниң көрүкчүлерниң мурнунга туруштуг, артисчи мөзүлүг болурун чедип алыр дээш кызып-ла турдулар. Мөөрейниң жюри кежигүннеринден алдарлыг артист Барынмаа Дадар, республиканың Улусчу чогаадыкчы бажыңының директору Дадар Монгуш, чогаалчы Владимир Серен-оол, критик Зоя Самдан суглар болуру билдине бээрге, мөөрей киржикчилери ылап шыңгыы белеткенип эгелээннер.

Сентябрьның аяс, кааң хүнү. Хайыракан суурнуң Дмитрий Дамба-Даржаа аттыг Культура бажыңының чанынга чон чыглы берген. Алдарлыг шүлүкчүзүнге, Тываның улустуң чогаалчызынга тураскааткан даштан сиилбээн тураскаалдың ажыдыышкынын Сергей Бакизовичиниң чаңгыс чер-чурттуглары байырлыг байдалга эрттиргеннер. Оон соонда чон шүлүкчүнүң чогаалдарын номчуурунга чарлаан мөөрейниң сонуургаары-биле Культура бажыңынче сөктүп кирген.

Сцена кырынче бир дугаарында чиңгежек сыныг, ак арынныг, тыва хеп кедипкен уруг үнүп келгеш, чаа-ла олуттарынга эптештир олуруп турган көрүкчүлерниң кичээнгейин бодунче хаара тыртып, С. Пюрбюнуң «Чечек» деп шүлүглелин номчуй берген. Уругнуң уран номчулга үезинде сөс-доманың челиңгири, номчулганың аян чаражы, арын-шырайының, холдарының шимчээшкини чогаал-биле чаңгыс үнүүү көрүкчүлерни магадаткан. Шак ынчаар мөөрейжиге берген дөрт минута каранайнып эрте берген.

Мөөрей төнген. Түңнел үндүрери ол хире берге болганы-ла ол боор, жюри кежигүннери бүдүн болгаш чартык шак хуралдап келгеннер. Ол үеде чон Культура бажыңындан үнмээн, сценага ыры, шүлүк чаңгыланмышаан турган.

Сценага жюри кежигүннери үнүп келгеннер. Киржикчилер-даа, көрүкчүлер-даа ыыт чок. Кижи бүрүзүнүң сонуургалы чаңгыс: уран чүүл мөөрейи дээш баштайгы шаңнал аъдының ээзи кым болур?

Жюри даргазы, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Дадар Барынмаа чонну үр манатпаан:

— С. Пюрбюнуң чогаалдарын номчуурунга уран номчулга мөөрейиниң тиилекчизи Шагаан-Арыг хоорайның төлээзи, «Чечек» деп шүлүглелдиң күүседикчизи Надежда Кара-Сал болганын жюри кежигүннери дыңнадып тур. Ынчангаш тиилекчиниң аъды-биле шаңнаар-дыр...

Адыш часкаашкыны чаңгыланы берген. Артык сөс чок. Тиилелге чаалап алдынган. Баштайгы уран чүүл дээш шаңналга үнген аъттың ээзи — Надежда Кара-Сал!

Надежда Тазытыевна Кара-Сал (Тюлюш) 1962 чылда эрги Шагаан-Арыг хоорайга төрүттүнген. Орта-ла № 2 школаны дооскан. Ортумак школа соонда, Кызылдың уран чүүл училищезин режиссер кылдыр дооскаш, төрээн хоорайынга кээп ажылдай берген.

Культура шугуму-биле методистеп ажылдап тургаш, 1984 чылда Улан-Үдэниң культура институдунга өөренип киргеш, бирги курс соонда бот-өөредилгеже шилчиттирип алгаш, эрги-ле ажылынга ажылдай берген. 1990 чылда культура институдунуң режиссерлар салбырын дооскаш, районнуң улусчу театрынга режиссерлай берген. Надежда Тазытыевнаның чонга бараалгаткан ажылдарындан С. Пюрбюнуң «Кожалар» деп чаңгыс көжегелиг комедиязы, Н. Гогольдуң «Кадайланыышкын», К. Кудажының «Инчеек» деп шиилеринден үзүндүлерни сактып чугаалап орар. Оон ынай концерттерге, уран чүүл көрүлделеринге дуза кадары база-ла режиссер кижиниң хүлээлгези болбайн канчаар. Надежда боду бо-ла концерттерге, солун кежээлерге башкарыкчылай берген турар.

Амгы үеде Надежда Тазытыевна районнуң Культура бажыңының директорлай берген, кышка белеткел ажылы чорудары-биле чай чок ажылдап турар болду.

Кара-оол **НАТПИЙ-ООЛ.**

Салчак Херелович КАНДАН

Тываның кедээ ажыл-агыйының хоочуннарының бирээзи, сураглыг малчын Салчак Херелович Кандан мөчээн.

С. Х. Кандан 1909 чылдың сентябрь 20-де Бай-Тайга кожууннуң Көп-Сөөк сумузунга малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Биче чажындан тура, ада-иезинге дузалажып эгелээн. Көп-Сөөкке баштай-ла тургустунган МЧАЭ-ниң, оон соонда «Тиилелге» колхозтуң, совхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи. Колхоз, совхозтуң экономиказын быжыглаар, ылаңгыя мал ажылын хөгжүдер дээш хөй чылдар дургузунда үзүк-соксаал чок ажылдап келгениниң түңнелинде аңаа «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты тывыскан. Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени, юбилейлиг медаль, «Күш-ажылдың хоочуну», «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медальдар-биле болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

С. Х. Кандан хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг киржип, район, кедээ Советтериниң депутадынга каш удаа соңгудуп келген. Ажылдың даалгазын бедик харысалга-биле күүседип, амыдырал-чуртталгазынга төлептиг чоруун көргүзүп чораан-биле ол чоннуң хүндүткелин чаалап алган. С. Х. Кандан өөнүң ээзи Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, Маадыр-ие Үрүле Шыыраповна-биле кады 10 уругну өстүрүп, кижизиткен.

Хөй чылдарда чурттаан, кайгамчык күш-ажылчы болгаш биче сеткилдиг улуг өгбевистиң чырыткылыг овур-хевири бистиң чүректеривиске кезээ-мөңгеде артар.

Тыва Республиканың Кедээ ажыл-агый яамызы

Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал яамызы

Тыва Республиканың Дайынның болгаш күш-ажылдың республика чөвүлели

Бай-Тайга кожуун чагыргазы

Кызыл-Даг суму чагыргазы.

Чарлалдар бюрозу

КОНКУРС ● КОНКУРС ● КОНКУРС

Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөреңгизин башкарар талазы-биле комитеди 1993 чылдың декабрь 3-те ээлчеглиг конкурсту эрттирерин чарлап тур.

КОНКУРСТУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

Амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң талазы-биле:

— бүдүрүлгениң ажылының угланыышкынын 10 чыл иштинде хевээр арттырары;

— 1993 чылдың октябрь 1-ге чедир турган бүдүрүлгелерниң ажылдакчылары-биле 1 чыл хуусаалыг ажыл керээзин чарары;

— 3 чыл дургузунда 1,5 миллион рубль хемчээлдиг түңге ыяап-ла акшаландырыышкын.

Парикмахер ачы-дузазының муниципалитет бүдүрүлгези «ЮЖАНКА», Маяковский кудумчузу, 101, тудуштур кылган бажыңда. Арендага дужаап турар:

— ажылдакчылар саны — 6 кижи;
— кол акша-хөреңгизи — 12 муң рубль;
— курлавырлары, чарыгдалдары — 32 муң рубль;
— саң-хөө активтери — 97 муң рубль;
— хүлээлгелери — 88 муң рубль;
— эге өртээ — 53 муң рубль;
— садыр доладазы — 5.3 муң рубль.

Конкурстуң негелделери: фотография:

— бүдүрүлге ажылының угланыышкынын 10 чыл иштинде хевээр арттырары;

— күш-ажылчы коллективти болгаш тургустунган социал магадылалдарны объектини салып алган хүнден эгелээш бир чыл иштинде хевээр арттырары;

— 3 чыл дургузунда 3 миллион рубль хемчээлдиг түңге ыяап-ла акшаландырыышкын.

Ленин кудумчузунда фотокино ажылдарының «Ракурс» дээр фотография чери. Оран-савазы арендага дужаап турар. Моон адаанда саң-түңнү 1993 чылдың октябрь 1-ле турган байдал-биле көргүскен.

Моон адаанда саң-түңнү 1993 чылдың октябрь 1-де турган байдал-биле көргүскен:

— ажылдакчылар саны — 9 кижи;
— кол акша-хөреңгизи — 60 муң рубль;
— курлавырлары болгаш чарыгдалы — 56 муң рубль;
— акша-хөреңгизи, санажылгалары болгаш өске-даа активтери — 857 муң рубль;
— хүлээлгелери — 845 муң рубль;
— эге өртээ — 130 муң рубль;
— садыр доладазы — 13 муң рубль.

Садыг бүдүрүлгелеринге конкурстуң негелделери:

— бүдүрүлге ажылының угланыышкынын 10 чыл иштинде хевээр арттырары;

— 1993 чылдың ноябрь 15-ке чедир турган ол бүдүрүлгениң ажылдакчылары-биле 1 чыл хуусаалыг ажыл керээзин чарары;

— магазинни чаартып кылырынга ыяап-ла акшаландырыышкын.

Кирпичная, 3-те муниципалитеттиң № 22 садыг бүдүрүлгези

Садыг аңгы бажыңныг.

— чер участогунуң хемчээли — 240,0 дөрбелчин метр;
— тудугларның ниити шөлү — 186,0 дөрбелчин метр;
— оон иштинде садыг шөлү — 110,0 дөрбелчин метр;
— ажылдакчылар саны — 7 кижи;
— кол акша-хөреңгизи — 52,1 муң рубль;
— курлавырлары, чарыгдалдары — 520,5 муң рубль;
— саң-хөө активтери — 382,0 муң рубль;
— хүлээлгелери — 691,0 муң рубль;
— эге өртээ — 213,6 муң рубль;
— садыр доладазы — 21,36 муң рубль.

АУКЦИОН

Пушкин кудумчузунда кургаг бустуг чунар-бажыңның доостунмаан тудуу

— чер участогунуң хемчээли — 0,1 га;
— эге өртээ — 88.5 муң рубль (тодевилел-смета өртээ чокка).
— садыр долаа түңү 8.85 муң рубль

Ниитиниң чемненилгезиниң муниципалитет бүдүрүлгези — «Шөлчүгеш» кафези, Дружба кудумчузунда, аңгы турар тудугда

— чер участогунуң хемчээли — 320 дөрбелчин метр;
— ажылдакчылаар саны — 5 кижи;
— кол акша-хөреңгизи — 180 муң рубль;
— курлавырлары болгаш чарыгдалы — 725 муң рубль;
— акша-хөреңгизи болгаш өске-даа активтери — 624 муң рубль;
— хүлээлгелери — 1.359,0 муң рубль;
— эге өртээ — 180 муң рубль;
— садыр доладазы — 18 муң рубль.

Чагыгларны 1993 чылдың декабрь 2-ге чедир хүлээп алыр.

Айтырыглар тодарадыр чер адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32, кабинет 106, телефоннар № № 3-36-67 болгаш 3-27-90.

ЧҮГЕ ДЕВИДЕП, ШИМЭЭН КӨДҮРҮП ТУРАРЫ ОЛ?

Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы турган Геннадий Санчи-Милипович Иргитти кем-буруулуг херек үүлеткен уржуундан буруудаттырып, тудуп хоругдаттырганының соонда, бистиң кожуун солуну «Хемчиктиң сылдызынга» база өске-даа республика солуннарынга чаңгыс талалыг материалдар удаа-дараа үнүп турарынга таарзынмайн, болувус бо кожуунда чурттап, ажылдап турар улус болгаш бо чүүлдү республика солуну «Шынче» бижип олур бис.

Ноябрь 5-те тыва телевидениеге база «Хемчиктиң сылдызынга»: «Ноябрь 1-де Барыын-Хемчик кожууннуң эмнелгелер каттыжыышкынының ажылдакчыларының хуралынга РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң депутадынга кандидат кылдыр база кожуун чагырыкчызынга Г. С.-М. Иргитти депшиткен» деп чырыдып үндүргенин бистиң эмнелге коллективи элдепсинип, киленнеп таныштывыс. Чүге дээрге ол кандидатураны биске үстүнден келген айтыышкын-биле депшидерин бистиң кожуун эмнелгезиниң удуртукчулары С. С. Ондар, О. Б. Саая дыңнадырга, эмчилер чаңгыс үн-биле шиитпирлиг удурланыышкынны берген. Ындыг турбуже, ол-ла даргалар өкпе аарыглар эмнелгезинге чеде бергеш, улуг ыйыышкынныг албадал-биле ортумак болгаш биче эмнелге ажылдакчыларынга ат салдырып алганнар.

Бистиң билип турарывыс болза:

1. Аңаа-ла шынзыттынмаан, бады-барымдаа чок херек ужурунда ындыг улуг [illegible] ажылдап олурган дарганы кым-даа тудуп хоругдавас.

2. Ол херекти истеп чорудуп турар шагдаа ажылдакчылары мелегей кижилер эвес-ле болгай. Олар дээрге хоойлу-дүрүмнү билир юристер-дир.

3. БТУН-нуң чамдык кежигүннери база Иргиттиң талалакчылары, бир эвес Г. С.-М. Иргитти буруу чок деп санап турар болза, чүге девидеп, шимээн үндүрүп турарлары ыл? Херектиң шын-мегезин суд шиитпирлептер-ле болгай.

Ч. Мандыынчының «Шимээн-дааштыг херек оттуруксаан күзел-дир» деп бижип турары — оон бодунуң бодалы-дыр. Бо херекти шимээн-дааштыг кылып турар улус чогум-на олар боттары-дыр.

Иргит дээрге кымдан-даа арта бербээн, херек үүлгеткеш, буруузун чүктеп турар кижи-дир. Улуг политик, чурттар аразында шивишкин, разведчик эвес, оон бажының (боттарының ажылынга четтикпейн турар шагдаалар) кым-даа кадарбайн турар. База Иргиттиң хуу амыдыралы кымга херек деп, чүгле бодунга-ла ыйнаан, чүге оларның телефону кым-бир кижиге херек апарган деп. Бодун кижилерден өрү көрдүнүп, «Хемчиктиң сылдызында» октябрь 30-де үндүрген интервьюзунда каргыш салып турары база катап көстүп турар-дыр. Бо солунну районнаң солуну эвес, «Иргиттиң, БТУН-нуң солуну» деп чон аразында элап турарында чылдагаан бар.

1992 чылда райсоветтиң күүсекчи комитединиң даргазы турган С. И. Ильенков дугайында база хөй санныг шын, меге чүүлдерни бижип тургаш, ол-ла бөлүк улус Иргитти райкүүском даргазынга депшиткеш чадап кагдылар. Ынчан Иргитти районнуң депутаттары чажыт бадылал-биле эрттирбейн, «Барлык» совхозтуң директору турган Владимир Сагаанович Монгушту соңгааннар.

Бир эвес кожуун чагырыкчызын Президент томуйлавас, чажыт бадылал-биле шилиир болза, Иргит бистиң кожуунга кажан-даа эртпес дээрзинге бүзүрээр бис.

1992 чылда райкүүском даргазынга соңгуттпайн баргаш, килеңнээн дарга хоойлуга дүүшпес «хөй-ниити күүском» деп адаттынган организация тургузуп алган. Ол-ла бөлүк кижилер БТУН-нуң кол өзээн тургузуп турар. Оларның кол-ла сорулгазы — эрге-чагырганы холунга алыры. Ам база соңгулдаларга кандыг-бир эрге чедип алыр дээш, чүге-даа белениң, чүнү-даа кылып болурун көргүзүп турарлар.

Маңаа хамаарыштыр мындыг хууда бодалывысты база илередикседивис:

Амдыызында чоннуң, улустуң бис деп ёзулуу-биле адаттынып болур чаңгыс-даа нам, шимчээшкин, ниитилел республикада чок. Ол дээрге эвээш санныг кандыг-ла-бир сорулганы чедип алырынга үзел-бодалы чаңгыс аай кижилерниң бөлүктери-дир.

Хөй чылдарда албадал-биле коммунистиг партияга «баштадып», «чагыртып» чораан чон арай деп-ле оон хосталып алгаш, ээлчег ёзугаар тыптып турар «баштынчыларның» соон эдереринче далашпайн турар.

База ол ышкаш янзы-бүрү кыйгырыгларны, ажык чагааларны, негелделерни каш кижи бир бөлүк болуп алгаш, бүгү чоннуң өмүнээзинден бижип турары канчап-даа шын эвес. Мындыг чоруктардан сүлчээлер, үскүлежиишкиннер, чөрүлдээлер хөй үнер.

Иргитти албан ажылы дээш Чазак бажыңынга чорда тудуп хоругдаан деп бижип-ле турар. Кандыг-бир улуг дарга кем-херек кылып кааш, шак ол «Ак-бажыңдан» үнмейн олурар болза, база тутпас деп бе?

Сүлде-демдектиң, күрүне тугунуң адаанга арыг эвес сеткилдиг кижилер илереп турары харын ол-ла бүгү ындыктыг чүүлдерни бужартадып турары ол-дур. Солунда бижип турар кижилер чүгле Иргит бо районну көдүрген деп турар-дыр. Бистиң кожуунда шынчы, ак сеткилдиг удуртукчу болуп ажылдаптар кижилер бар. Оларга орук бербейн турары хомуданчыг. Кыдат-биле харылзааны янзы-бүрү бүдүрүлге черлерин, керээлер чарып чорудар ажылдарны Иргиттен аңгы кылыптар кижи чүге тывылбас деп. Оон ажылдап турган үезинде четпестер эндерик. Чижээ, кожууннуң сууларының хөй кезиинде чунар-бажыңнар ажылдавайн турар. Ак-Довурак хоорайга, Аксы-Барлыкка 2 чыл ажыг чунар-бажың ажылдаваан. Ам бистиң кожуунда кодур аарыы калбарган. Кадарчы малчыннар чылчылы-биле автолавка көрбейн турар. Оларга садар ужурлуг бараанарны «ээлери» хоорайда садып чоруп турар-дыр.

Башкы училищезиниң сургуулдарының общежитиези чок. Олар дөргүл-төрел, таныш-көрүштериниң өглеринде чурттап турар. Бажың-балгат чедишпес үеде үш дугаар орук-тудуг чериниң общежитиези турган улуг бажың ээн калгаш, соңга-хаалгазы бузуп үрелген. «Зорька» деп уруглар сады турган кончуг чараш, улуг, чаа бажыңны бузуп турар. База бир «Колобок» деп садик турган улуг бажында Иргит боду өг-бүлези-биле чурттай берген.

1993 чылдың март-апрель айларында Иргиттиң ажылдаар өрээлиниң, суурнуң саазылга төвүнүң кааcталгазын кылган чурукчу ооллар төлевир акшазын ам-даа албаан. Оларның өг-бүлелери, ажы-төлдери адаларының ажылдап каан санныг акшазын манавышаан, а акшаның үнези кудулавышаан.

Чайын 7 айда үш хүн уламчылаан «хакас-тыва» найыырал байырлалынга келген хөй аалчыларывысты район чагырыкчызының дужаалы-биле «халаска» дыштандырып, чемгерип каан. Халас чүве кана турар. Ол-ла бүгүнүң төлевирин кожууннуң тускай агар санындан төлээн. А бистен харыы кылдыр аалдап четкен төлээлеривисти Саян артында өннүктеривис, рынок үези-дир, бодунарның карманнарыңардан удуп, дыштанып, чемненип, хөлезиниң төлепер» — дээн. Ындыг болбас арга чок.

Бистиң кожуун эмнелгезиниң улуг эмчизи турган Л. Н. Саая шиитпирлиг, быжыг туруштуг, ёзулуг профессионал ажылдакчы кижи. Ол эмчивисти Г. С.-М. Иргит чагырыкчылай бергеш, эмнелге эргелекчизи ажылындан дүжүрген.

Кызыл-Мажалыктың эът комбинадында арга-дуржулгалыг, дээди эртемниг, ол бүдүрүлге черин удуртуп шыдаар специалистер турза-даа, Иргит бодунуң төрел дуңмазы, дооскан тускай эртеми-даа чок Сергей Иванович Манчинни ында директорладып алган. Ол дарга Ак-Довурак хоорайның спорт комплекизинге ажылдап турган үезинде бодунуң эргезин соора ажыглап, көвей еамчыгдал кылганы дээш амгы үеде херекке онаажып, истелге адаанда, директор ажылындан халаткан.

Республика прокурору болгаш оон оралакчылары улус судунуң ажылдакчылары Иргиттиң херээн хыналдага ап, солун, сеткүүлдерде үнүп турар чаңгыс талалаан, херектиң утказын билбес кижилерниң бажын төөредип турар «бижикчилерге» алыспайн, шын болгаш хоойлу ёзугаар шиитпирни хүлээп алырынга бүзүреп турар бис.

Ол ышкаш Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа истелге, прокуратура, суд органнарының ажылынга киришпес дээрзинге бүзүрээр бис.

Тыва Республиканың прокуроруу А. П. Дамба-Хуурактың бижээни ышкаш, хамаа-ты кижи бүрүзү хоойлу мурнунга бир дөмей харысалгалыг.

Бо херек эгелээнден бээр хөй-ле материалдарны чамдык кижилер солуннарга, ылаңгыя «Хемчиктиң сылдызынга» үндүрген болгай. Шуптузунуң утказы чаңгыс аай. Ынчангаш республиканың ниитилел-политиктиг солуну бистиң бо чагаавысты парлаарындан ойталавас деп бүзүредивис. Ол ышкаш сөс алыры хостуг дээрзинге идегедивис.

БӨЛҮК АВТОРЛАР.

Барыын-Хемчик кожууну.

P. S. Бөгүн ноябрь 10. Мынчага чедир кол одалга системазының кышка белеткел чогундан чылыг бербээн. Бажыңнарның, эмнелгелерниң, школаларның, садиктерниң байдалы коргунчуг. Кышты канчап эртерил?

Бо талазы-биле Иргиттиң өске даргаларының бажы аарывайн турар. Оларның угаан-бодалы чүгле эрге-дужаал алырынче угланган.

РЕДАКЦИЯДАН: Бо чагааның авторлары — 17 кижи боттарының аттарын салган. Чагааны редакцияга эккеп берген кижиниң долу адын база билдингир. Ынчалза-даа кижилер аразынга чаргы-маргы үне бербези-биле материалды «Бөлүк авторлар» бижээн деп үндүрдүвүс.

Республиканың Кедээ ажыл-агый яамызы, Чоннуң социал камгалал яамызы, Дайынның болгаш күш-ажылдың республика чөвүлели, Бай-Тайга кожуун чагыргазы, Кызыл-Даг суму чагыргазы Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Салчак Херелович

КАНДАННЫҢ

ур аараанының соонда амыдыралының 84 чылында 1993 чылдың ноябрь 18-те мөчээнин дыңнатпышаан, оон төреллеринге болгаш чоок кижилеринге хаңы кажыдалын илергейлеп тур.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистиң эргим ававыс, угбавыс болур, улус өөредилгезиниң тергиини, Бора-Тайга школазының башкызы **Александра Бораевна МОНГУШТУН** хенертен аараш мөчээнинин соонда, ону оршукшударынга киржип, дузалашкан болгаш бистиң хаңы кажыдалывысты кады үлешкен чонувуска, школа болгаш Сут-Хөл кожууннуң эмнелге коллективтеринге, улус өөредилге килдизинге, бүгү төреллерге болгаш кожаларга мөгейип турарывысты «Шын» солунну дамчыштыр илередип тур бис.

Оглу, уруу болгаш дуңмалары.

КИНО

НОЯБРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Ээремчигей дузааны» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда; ВИДЕОЗАЛ: «Аас-кежии чок угбашкылар» 10.30, 12.40, 14.50, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Аңнар чагырыкчызы» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Изиг чүректиг кыстар» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Четкерлер ортулуунуң чажыды» 9.00, 10.40 шактарда; «Бистиң ызыгуур салгалывыс» 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАЛАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73, кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; өөрүлга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаш — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң костуг чорууң камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылар, саннарны болгаш өске-даа материалдарны дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 19.898. Индекс 54240. Чагыг № 219.